

ÖZ

Bu çalışmada, insanlık açısından önemi büyük oranda kanıtlanmış, tarihçilere “Bereketli Hilâl” diye not düşüren Mezopotamya topraklarının sosyal ve ekonomik yapısına tarihsel süreç içinde değinilmiştir.

Ortadoğu’nun büyük kısmını kapsayan “Bereketli Hilâl” bölgesi üzerinde varlık gösteren uygarlıkların ve devletlerin; kültürel, siyasal ve ekonomik yapıları günümüze kadar, genel bir bakış açısıyla incelenmiştir.

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	
ÖNSÖZ.....	i
İÇİNDEKİLER.....	ii
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	v
TABLolar LİSTESİ.....	v
KISALTMALAR LİSTESİ.....	vi
GİRİŞ.....	1

I. BÖLÜM

UYGARLIĞIN DOĞUŞU VE BEREKETLİ HİLÂL

1.1. MEZOPOTAMYA VE BEREKETLİ HİLÂL.....	4
1.1.1. Bereketli Hilâl'de Coğrafi Yapı, İklim ve Bitki Örtüsü.....	6
1.2. BEREKETLİ HİLÂL'İN İNSANLIK TARİHİ AÇISINDAN ÖNEMİ.....	8
1.2.1. Yiyecek Üretimi.....	10
1.2.2. Yerleşik Hayata Geçiş ve İlk Köyler.....	14
1.2.3. İlk Aletler.....	16
1.2.4. İlk Yazı.....	19
1.2.5. Kent Devrimi.....	23

II. BÖLÜM

BEREKETLİ HİLÂL'DE İLK DEVLETLER VE SOSYO-EKONOMİK YAPI

2.1. BEREKETLİ HİLÂL'DE DEVLETİN ORTAYA ÇIKIŞI.....	30
2.1.1. Erken Hanedanlar Dönemi.....	30
2.1.2. Akadlar.....	32
2.1.3. Yeni Sümer Devleti (M.Ö. 2112-2000).....	33
2.1.4. Yeniden Kent Devletlerine Dönüş	34
2.1.4.1. Hurriler.....	34
2.1.4.2. İsin ve Larsa Krallıkları.....	35
2.1.4.3. Amurrular.....	36
2.1.5. Babil ve Asur Krallıkları.....	37
2.1.5.1. Asur Krallığı.....	38
2.1.5.2. Babil Krallığı.....	46
2.1.6. Suriye ve Filistin'in Erken Dönem Tarihi.....	52

III. BÖLÜM

YAKIN DÖNEMDE BEREKETLİ HİLÂL VE ORTADOĞU

3.1. 19.YY'DA BEREKETLİ HİLÂL'DE SOSYO- EKONOMİK DURUM ..	58
3.1.1. Ticaret Yolları.....	62
3.1.2. Kentleşme ve Nüfus	64
3.2. 1918'DEN GÜNÜMÜZE BEREKETLİ HİLÂL.....	66
3.2.1. Suriye/Lübnan.....	70
3.2.1.1. İkinci Dünya Savaşı Sonrası Suriye Ekonomisi.....	77
3.2.1.2. İkinci Dünya Savaşı Sonrası Lübnan Ekonomisi.....	80
3.2.2. Filistin.....	81

3.2.3. İsrail.....	83
3.2.4. Ürdün.....	85
3.2.5. Irak.....	87
SONUÇ	93
KAYNAKÇA	97

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Mezopotamya.....	5
Şekil 2: Bereketli Hilal.....	6
Şekil 3: Sümer Ülkesi.....	25

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1: 1800-1914 Yılları Arasında Bereketli Hilal’de Nüfus.....	66
Tablo 2: Amaca Göre Ülke İçi Harcamalar.....	68
Tablo 3: Osmanlı Döneminde Bazı Sancaklarda Bulunan Okullar	76
Tablo 4: Osmanlı Döneminde Bazı Sancaklarda Bulunan Yabancı Okullar.....	77
Tablo 5: Ülke Gruplarına Göre Suriye’nin İhracatı.....	80
Tablo 6: Birinci Dünya Savaşı Sonrası Filistin’de Nüfus.....	82
Tablo 7: Bölgeler Bazında Irak’ta Nüfus.....	88
Tablo 8: Çeşitli Meslek Gruplarına Göre Bağdat’ta Günlük Kazanç.....	90

KISALTMALAR LİSTESİ

A.e.	:	Aynı eser
a.g.e.	:	Adı geçen eser
a.g.m.	:	Adı geçen makale
A.y	:	Aynı yerde
AB	:	Avrupa Birliği
A.B.D	:	Amerika Birleşik Devletleri
Bkz.	:	Bakınız
Bsk.	:	Baskı
C.	:	Cilt
Çev.	:	Çeviren
Der.	:	Derleyen
Ed. By.	:	Editör
GSMH	:	Gayri Safi Milli Hasıla
GSYH	:	Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
M.Ö	:	Milattan Önce
p.	:	Page
p.p	:	Sayfa aralığı
s.	:	Sayfa
vd.	:	ve devamı
vb.	:	ve benzeri
yy	:	Yüzyıl
y.y.	:	Yayım yeri yok / yayımcı yok

GİRİŞ

1916'da Amerikalı Antropolog James Henry Breasted tarafından Bereketli Hilâl adı verilen ve bugünkü Mısır sınırından başlayarak Akdeniz'den Basra Körfezi'ne bir hilal şeklinde uzanan bölge insanlık tarihinde son derece önemli bir yer tutmaktadır. İnsanlık tarihine ilişkin araştırmaların odak noktası olan Bereketli Hilâl, yine uygarlığın başlangıcına ilişkin araştırmaların da hareket noktası niteliğindedir. Dünyanın en önemli arkeolog ve antropologları Bereketli Hilâl topraklarında bilimsel çalışmalar yapmış ve tarihsel değerini defalarca ortaya koymuşlardır. Bölgenin Bereketli Hilâl olarak adlandırılmasının temel nedeni Fırat ve Dicle gibi iki büyük nehri barındırması ve iklimi sebebiyle tarih içinde insanoğlunun en önemli besin maddelerini insanoğluna sunmasından kaynaklanmaktadır.

Bereketli Hilâl'in insanlık tarihi açısından önemini yalnızca ziraat inkılabının bu bölgede başlamış olmasına bağlamak doğru değildir. Bugünkü uygarlığın temelleri de bu topraklar üzerinde atılmış ve insanlık Bereketli Hilâl mirasını geliştirmek suretiyle ayakta kalmayı başarabilmiştir. İlk yerleşik yaşam yiyecek üretimine bağlı olarak bu topraklarda başlamış, ilk aletler bu topraklarda yaşayanlar tarafından icat edilmiş ve nihayet tarihin başlangıcı kabul edilecek derecede büyük bir önemi haiz olan yazı bu topraklarda bulunmuş ve insanlığa armağan edilmiştir. Tarih boyunca savaşların temel sebeplerinden biri olmuş ve bugün dünya sosyal yaşamında neredeyse belirleyici role sahip olan din olgusu da Bereketli Hilâl topraklarında yeşermiş ve daha sonra gelen semavi dinlerin tamamı da bu topraklarda doğmuştur.

Ancak insanlık tarihini başlatan topraklar, daha sonra dünyanın başka bölgelerinde yaşayan çağdaşlarını oldukça geriden takip etmek durumunda kalmıştır. Nitekim ticaret amacıyla dünyanın diğer bölgelerinden Bereketli Hilâl

topraklarına gelen insanlar başta yazı olmak üzere, bugün yaşamımızda temel ihtiyaçlarımız arasında yer alan birçok yeniliği ve buluşları buradan öğrenmiş, geliştirmiş ve kullanmaya başlamıştır. Öte yandan, Bereketli Hilâl bir yandan sürekli savaş ve çatışmalara sahne olurken, dünya üzerinde yaşanan gelişmelerden uzak kalmış, toprak ve egemenlik mücadeleleriyle tarihten günümüze uzanmıştır.

Bu çalışmanın amacı, insanlık tarihinin gelişimi açısından bu denli büyük bir önem sahip olan bölgenin tarihten bugüne sosyal ve ekonomik yapısını açıklayarak, modern çağa ulaşma sürecinde Bereketli Hilâl üzerinde kurulmuş medeniyetleri incelemek suretiyle dünya üzerindeki önemini vurgulamaktır. Bu çerçevede “Uygarlığın Doğuşu ve Bereketli Hilâl” adını taşıyan birinci bölümde tarihsel değerinin altının çizilmesi amacıyla insanlık tarihi açısından önemli olmasının nedenleri açıklanmaktadır. Bu bağlamda ilk yiyecek üretimi, ilk yazı ve ilk kentler gibi uygarlığın temelleri sayılan unsurlara vurgu yapılacaktır.

“Bereketli Hilâl’de İlk Devletler ve Sosyo-Ekonomik Yapıları” başlıklı ikinci bölümde, insanoğlunun ilk siyasi örgütlenme biçimi olan devletin Bereketli Hilâl’de ortaya çıkış sürecine değinilerek, yazılı tarihin erken dönemlerinde oluşan bu devletlerin sosyal ve ekonomik yapıları üzerinde durulmaktadır. Bu dönemde temel olarak göze çarpan başlangıç unsurları, tapınak ekonomisi ile ilk sınıflı toplumların oluşmasıdır. Tapınak ekonomisi, kent devletlerinin örgütlenmesinde dini unsurların ne denli önemli olduğunu açığa çıkaran bir olgu olarak, sınıflı toplumun da temel tetikleyici unsuru olarak kabul edilmektedir. İkinci bölümde bu çerçevede Bereketli Hilâl üzerinde kurulmuş kent devletlerinin hangileri olduğu ve nasıl örgütlenmiş olduklarına ilişkin detaylara değinilecektir.

“Yakın Dönemde Bereketli Hilâl ve Ortadoğu” konulu üçüncü ve son bölümde, 19 y.y ve sonrasında Bereketli Hilâl üzerinde kurulu yada kurulmuş olan ve halen varlığını sürdürmekte olan devletlere yer verilecek, bu devletlerin doğuş aşamalarından ve özellikle Birinci ve İkinci Dünya savaşı esnasında ve sonrasında yaşanan gelişmelerden söz edilecektir. Bu çerçevede, özellikle ilgili

devletlerin ekonomik yapıları ve gelişimlerine yer verilmeye çalışılacaktır. Bereketli Hilâl üzerindeki devletlerin doğal kaynakları ve stratejik konumlarının Ortadoğu ve diğer dünya devletleri ile olan ilişkilerini nasıl biçimlendirdiği konusu özellikle dünya savaşları temelinde ele alınmaya çalışılacaktır.

1. BÖLÜM

UYGARLIĞIN DOĞUŞU VE BEREKETLİ HİLÂL

1.1. MEZOPOTAMYA VE BEREKETLİ HİLÂL

İnsanoğlunun bugününün şekillenmesinde belirleyici role sahip birçok ilkin, başka bir deyişle insanlık tarihinin dönüm noktalarının gerçekleştiği toprakları ifade eden, bütün dünya için son derece büyük bir öneme haiz olan, Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan toprakları tanımlayan “Mezopotamya” adı, *mesos* (orta) ve *potamos* (ırmak) sözcüklerinden türemiştir.¹ İnsanlık tarihine ilişkin araştırmaların temel hareket noktası olan Mezopotamya bölgesi, başlangıçta Fırat ve Dicle nehirlerinin arasında kalan toprakların yalnızca kuzey kesimi için kullanılmışsa da (güney kesimi Bâbil olarak da adlandırılmıştır) günümüzde, kuzeyde Toros Dağları’ndan güneyde Basra Körfezi’ne ve doğuda Zağros Dağları’ndan batıda Suriye Çölü’ne kadar uzanan bölgenin tamamını ifade etmektedir.² Mezopotamya adı bu toprakları ifade eden coğrafi bir terim olmakla birlikte, tarihten günümüze ulaşan bir birleşik kültürel kimliği de ifade eden bir anlam kazanmıştır.*

Mezopotamya adı verilen bölge aşağıda daha detaylı belirtileceği üzere yalnızca Bereketli Hilâl’in doğu kesiminde ve Fırat ve Dicle arasında kalan bölgeyi ifade etmektedir. Bu çalışmada da Mezopotamya terimi bir genel ad niteliği taşımayarak tarihî ve coğrafi anlamı ile kullanılacak ve Bereketli Hilâl’in bir parçası olarak ele alınarak, yeri geldikçe anlatılmaya çalışılacaktır.

---

¹ Kemalettin Köroğlu, **Eski Mezopotamya Tarihi; Başlangıcından Perslere Kadar**, 1.Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2006, s.12

² Altay Gündüz, **Mezopotamya ve Eski Mısır; Bilim, Teknoloji, Toplumsal Yapı ve Kültür**, 1. Baskı, İstanbul, Büke Yayınları, Kasım 2002, s.7

* Burada, Mezopotamya’nın tanımına başlangıçta ve özellikle yer verilmesinin nedeni süregelen bir alışkanlık nedeniyle Bereketli Hilâl ve çevresinin de Mezopotamya olarak adlandırılması, yukarıda değinildiği gibi bu terimin genel bir ad haline gelmiş olmasıdır.

Şekil.1.1. Mezopotamya (uzaydan görünüm)

Kaynak: www.mesopotamia.co.uk

Doğu Akdeniz kıyılarından başlayarak, kuzeyde Toros Dağlarının, doğuda Zağros Dağlarının etekleri boyunca uzanan ve bir hilâl şeklinde olan bölge, tarıma oldukça elverişlidir. Mezopotamya'nın çöl özellikleri taşıyan ve yılın 11 ayı boyunca yağış almayan kurak iç kesimleri ise tarım açısından elverişli değildir.³

---

³ Köroğlu, a.g.e., s.15

Şekil 1.2. Bereketli Hilâl

Kaynak: www.cc.owu.uk

1.1.1. Bereketli Hilâl'de Coğrafi Yapı, İklim ve Bitki Örtüsü

Prof. James Henry Breasted tarafından Bereketli Hilâl adı verilmiş olan bölgenin batı ucu Mısır'a dayanırken Suriye Çölü'nün güneyinden bir yay çizerek uzanmakta ve doğuda Fırat ve Dicle Nehirlerine dayanmaktadır. Günümüzde, Bereketli Hilâl sınırları içinde kalan devletler şunlardır: Lübnan, İsrail'in bir bölümü, Suriye, Ürdün ve Türkiye'nin Güney Doğu bölümünün bir kısmıdır.⁴ Bununla birlikte, her ne kadar Breasted, Bereketli Hilâl'in doğu ucunu Mezopotamya olarak adlandırmışsa da bugün, Mezopotamya adı verilen ve güney kesimdeki alüvyal bölgenin, Bereketli Hilâl'den daha sonra bu gelişmeleri gösterdiği düşünülmektedir. Bu kuru ve sıcak bölgenin ancak okur-yazar kent

⁴ Çevrimiçi <http://www.geocities.com/CapitolHill/Parliament/2587/fc.html> Erişim tarihi: 14.03.2006

uygarlığının ortaya çıkmasıyla birlikte bugün de anılan görkemli günlerini yaşadığı kabul edilmektedir.⁵

Bölgenin isim babası olan Breasted, Bereketli Hilâl'i yüzü güneye dönük ve merkezde sırtını kuzeydeki dağlara vermiş bir orduya benzeterek, batıdaki kanadının Akdeniz'in doğu kıyısı boyunca uzandığını, doğudaki kanadının ise Pers Körfezine dek ulaştığını belirtmektedir. Buna göre, Batı kanadı Filistin'de son bulurken, doğu kanadı Bâbil'de son bulmakta, merkezini ise Âsur oluşturmaktadır.⁶

Bereketli Hilâl, yerleşmeye pek de elverişli olmayan dağlar ve çöllerle çevrili bir alan olmakla birlikte, bu dağ ve çöllerin arasında birbirlerinden çok da uzak olmayan köylerin kurulabileceği ve hayvanların sürülebileceği elverişli bozkırlar bulunmaktadır. Nil Nehrinin dar vadisi, bölgenin yaşama elverişsiz çölünü boydan boya keserek yeşil bir çizgi meydana getirmektedir. Yıllık su baskınları nehrin her iki yanındaki bölgeleri ve kuzeyinde bulunan geniş deltayı sulamakta, aynı zamanda taşımacılıkta kullanılacak Akdeniz'e kadar uzanan bir hareketli yol görevi görmektedir.

Bereketli Hilâl'in batı ucundan ortalarına doğru uzanan kesiminde sulama yapmayı gerektirmeden tarım yapılmasına yetecek kadar yağmur alan Filistin vadileri ve Suriye'nin dar kıyı şeridi yer almaktadır. Lübnan'ın doğusundan Dicle'nin ötesindeki Zağros dağlarına kadar uzanan geniş bozkır kuşağında ise çeşitli tarım ürünleri almaya yetecek ölçüde kış yağmuru düşmektedir. Ancak Bereketli Hilâl'in Mezopotamya'nın diğer kesimlerine oranla daha verimli olmasının nedeni yalnızca daha fazla yağmur alması değil, özellikle havaların ısınmasıyla birlikte dağlardan inen sellerle beslenmesidir. Bu durum Bereketli Hilâl'in yalnızca verimli olmasına değil, aynı zamanda su baskınlarıyla da karşı karşıya kalmasına neden olup, bu topraklarda yaşayan insanların su bentleri inşa

---

⁵ Robert J. Braidwood, **Tarih Öncesi İnsan**, Çev. Bilgi Altınok, 2. Baskı, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1995, s. 136

⁶ James Henry Breasted, **Ancient Times: A History of the Early World, an Introduction to the Study of the Ancient History and the Career of the Early Man**, Boston, Taylor and Francis Publications, 2003, s.101

ederek insanlık tarihinde bir ilke imza atmalarına olanak sağlamıştır.⁷ Sulama ve taşımacılık konusunda batıda Nil Nehri'nin oynadığı rol, doğuda Fırat ve Dicle tarafından yerine getirilmektedir.

Bereketli Hilâl Akdeniz iklimi olarak adlandırılan, kışları ılık ve yağışlı, yazları uzun, sıcak ve kurak geçen iklim kuşağında yer almaktadır. Bu iklim, uzun ve kurak geçen yazlara dayanıklı ancak, yağmurla birlikte hemen gelişmeye başlayan bitki türleri için son derece elverişlidir. Yıllık bitkiler adı verilen bu bitkiler ancak bir yıl yaşamaları nedeniyle odunsu ve lifli sert gövdelere sahip olamayan fakat büyük tohumlar verebilen bitkilerdir. Dünya üzerindeki 12 temel tarım ürününün altısı bu bitkilerden oluşmaktadır. Bu durum insanlık tarihinde ilk tarımın bu topraklarda gerçekleştirilmiş olmasının en önemli nedenlerinden biri olarak kabul edilmektedir.⁸

1.2. BEREKETLİ HİLÂL'İN İNSANLIK TARİHİ AÇISINDAN ÖNEMİ

William H. McNeill, Dünya Tarihi adlı kitabında insanlık tarihinin bugünkü modern yaşama ulaşıncaya dek dört önemli dönüm noktasından geçtiğini belirtmektedir.⁹ Bu dönüm noktalarının ilki, birçok tarihçi tarafından da belirtildiği gibi yiyecek üretimine geçilmesidir.¹⁰ Gordon Childe, “Neolitik Devrim” olarak adlandırdığı bu dönüm noktasının, tohumların bilinçli olarak uygun topraklara ekilmesi ve ekilen toprakların yabancı otlardan arındırılarak işlenmesi ile başladığını belirtmekte ve bu noktadan itibaren o toplumun artan nüfusu besleyebilecek potansiyele sahip, yiyecek üretimini artırabilen, etkin olarak besin üretebilen bir toplum haline gelmeye başladığının altını çizmektedir.¹¹

⁷ Afşar Timuçin, **Düşünce Tarihi 1**, Genişletilmiş 4. Baskı, İstanbul, Bulut Yayınları, 2002, s.62

⁸ Jared Diamond, **Tüfek, Mikrop ve Çelik**, 13. Baskı, Ankara, Tübitak Yayınları, Eylül 2004, s. 177

⁹ William H. McNeill, **Dünya Tarihi**, Çev. Alaeddin Şenel, 6. Baskı, Ankara, İmge Yayınları, Kasım 2002, s. 20

¹⁰ İnsanlık tarihine ilişkin kaynaklarda genel olarak yiyecek üretimine geçiş temel dönüm noktalarından biri olarak kabul edilmektedir. Bu yöndeki görüşler için bkz. Kemalettin Köroğlu, a.g.e. s. 15, Tevfik Güran; **İktisat Tarihi**, İstanbul, Acar Yayınları, 1993, s.3; Robert J. Braidwood, **Tarih Öncesi İnsan**, Çev. Bilgi Altınok, 2. Baskı, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1995, s.133; Gordon Childe, **Tarihte Neler Oldu**, Çev. Mete Tunçay-Alaeddin Şenel, 6. Baskı, İstanbul, Alan Yayınları, Temmuz 1995, s.47

¹¹ Gordon Childe, a.g.e., s.47

İnsanlık tarihinin ikinci büyük dönüm noktasının ise uygar toplum yapısının temelini oluşturan karmaşık toplumsal örgütlenmelere geçiş olduğu kabul edilmektedir. İkinci Devrim olarak adlandırılan dönüşüm ilk devrimle birlikte yerleşik hayata geçen insanoğlunun zaman içerisinde köy topluluklarından ilk kentlere evrilmesi olarak tanımlanabilir.¹² Tarımın başlamasıyla birlikte topraktan daha fazla verim almaya çalışan insanoğlu, bu sayede sulama sistemleri geliştirmiştir. Kentsel devrimin bu sulama sistemlerinin gerçekleştirilebilmesi için gerekli toplumsal dayanışmanın bir sonucu olarak ortaya çıktığına ilişkin yaygın bir görüş mevcut olmasına karşın sulama sistemlerinin bir şehirleşme devrimi yaratmak için fazla basit bulan görüşler de mevcuttur.¹³ Bununla birlikte toplum zamanla sosyal sınıflara ayrılmış, sabanın icadı ile birlikte artan stoklama kapasitesi ilk basit toplumsal örgütlenmelerin yerini daha karmaşık ve sınıfsal toplumların almasını sağlayarak ilk devletlerin de oluşumuna önyak olmuştur. McNeill, bunu insanlık tarihinin üçüncü büyük dönüm noktası olarak adlandırmıştır.¹⁴ Dördüncü büyük dönüm noktası olarak kabul edilen olgu ise savaş arabaları ve savaş tekniklerinin geliştirilmesidir.

McNeill'in yapmış olduğu bu ayırım insanoğlunun toplumsal yaşama katılma biçimi açısından ele alınan ve sosyolojik yapıda meydana gelen önemli değişiklikleri esas alan bir ayırım olmakla birlikte, genel kabul görmüş görüşlere paralellik arz etmektedir. Burada belirtilmesi gereken en önemli nokta, bir devrim olarak nitelendirilen bu değişimlerin Bereketli Hilâl adı verilen topraklar üzerinde gerçekleşmiş olmasıdır. Bir başka ifadeyle, bütün bu yenilikler tüm dünyaya Bereketli Hilâl tarafından armağan edilmiştir. Ancak, bunlara ilaveten belirtilmesi gereken çok önemli buluşlar da bulunmaktadır. Bu buluşlar bugünkü dünyanın temellerinin atılmasında "sine qua non" rol oynamıştır. Bunların başında yine ilk olarak Bereketli Hilâl insanı tarafından icat edilen ve dünyaya buradan yayıldığı bilinen "yazı" gelmektedir. Ayrıca en erken dönem heykeller; kabartmalar, küçük

---

¹² Altay Gündüz, a.g.e., s.3

¹³ Childe sulama sistemlerinin gerektirdiği dayanışma ruhuyla şehirleşmenin doğduğunu savunurken Braidwood böyle bir yaklaşımın olayı aşırı derecede basite indirgemek olduğunu sulamanın ancak destekleyici bir unsur olabileceğini savunmaktadır. Bkz. Childe, a.g.e., s.82, Braidwood, a.g.e., s.207

¹⁴ William McNeill, a.ge., s. 20

el sanatları, mücevherat gibi sanat dallarında; çömlek çarkı, araba tekerleği, saban, yelkenli tekne, yapı kemeri gibi teknolojik gelişme unsurları ile yazılı kanunlar, din, matematik, tıp ve benzeri konularda da ilk adımların bu topraklarda atıldığı bilinmektedir.¹⁵

1.2.1. Yiyecek Üretimi

Bereketli Hilâl'den uygar dünyaya sunulan armağanların başında yiyecek üretimi gelmektedir. Bunun nedeni avcılık/ toplayıcılık ile yaşamını sürdüren insanoğlunun, yiyecek üretimine başka bir ifadeyle tarıma geçişinin son derece önemli değişiklikleri meydana getirmesidir. Ancak daha önce şu sorulara cevap bulmak gerekir. Bereketli Hilâl'de yiyecek üretimine nasıl geçilmiştir? Bu gelişme, neden ilk olarak dünyanın bir başka bölgesinde değil de Bereketli Hilâl'de gerçekleşmiştir?

Başlarken ilk olarak avcı/toplayıcı topluluk ile tarım toplumu arasındaki farkları özetlemek toplumsal yaşamın ne ölçüde değiştiğine ilişkin oldukça bilgi verici niteliktedir. Avcı/toplayıcı topluluklar küçük gruplar halinde yaşarken, tarım toplulukları daha büyük gruplar halinde yaşamakta ve son derece sık yer değiştiren avcı/toplayıcılara oranla daha yerleşiktirler ve sıklıkla yer değiştirmezler. Bunun bir sonucu olarak, tarım toplumlarında biriktirme ve mülk edinme eğilimi oldukça yoğun biçimde görülürken, avcı/toplayıcılarda böyle bir eğilim görülmemektedir. Sürekli taşınan yapıları nedeniyle pek az şey biriktiren ve sahip olan avcı/toplayıcıların aksine tarım toplumlarında gerek lüks sayılabilecek malları, gerekse; araç-gereçleri mülk edinme eğilimi bulunmaktadır. Bu durum iki grup arasında belirgin bir farka daha yol açmaktadır ki; avcı/toplayıcı grupların toplumsal düzenlemeleri son derece esnek iken, tarım toplumlarında toplumsal düzenlemeler, gerek toprakta gerekse toprak dışı alanlarda oldukça yüksektir. Bu gruplar çok daha organize ve eşgüdümlü topluluklardır.¹⁶

¹⁵ Köroğlu, a.g.e., s.14

¹⁶ Charles Keith Maisels, **Uygarlığın Doğuşu-Yakındoğu'da Avcılık ve Toplayıcılıktan Tarıma Kentlere ve Devlete Geçiş**, Çev. Alaeddin Şenel, Ankara, İmge Yayınları, 1999, s.369-370

Öncelikle belirtmek gerekir ki, bölgenin iklimi ve buna bağlı olarak bitki örtüsü, yiyecek üretiminin Bereketli Hilâl’de başlanmasının en önemli nedeni olarak kabul edilmektedir. Son buzul çağının sona ermesiyle birlikte bölgede gerçekleşen iklim değişiklikleri sonucu, hem sıcaklığın hem de yağışların artmasıyla oluşan Akdeniz iklimi, bölgenin bitki örtüsünü olumlu yönde etkilemiştir.¹⁷

Buğday ve arpanın atası olarak kabul edilen yabanıl buğday ve yabanıl arpa türlerinin oluşmasına uygun iklim koşullarının gerçekleşmesiyle bu tahıllar, Bereketli Hilâl’in her yerine yayılmıştır. Maisels, uçsuz bucaksız yabanıl tahıl tarlalarının Filistin’den başlayıp, Suriye ve Türkiye’den geçerek kuzey Irak’a ve batı İran’a ulaşacak biçimde Zağros yayı boyunca, farklı türlerden oluşan kompozisyonlarla yayıldığını belirtmektedir.¹⁸ Buna ilaveten, Braidwood da yabanıl buğdayın değişik yükseltilerde ve bu bölgenin dışında da yetişmesinin mümkün olduğunu ancak, yabanıl arpanın bu bölgenin dağlık kesimleri dışında yetişmediğini belirtmektedir.¹⁹ Yabanıl tahılların en önemli özelliği daha sonraki evcilleştirilmiş türlerine benzer biçimde, tohum üretmeleri ve ilk etkili güz yağmuruyla birlikte, yeniden yeşermeye son derece elverişli olmalarıdır. Bir yandan doğal ayıklanma sonucu yayılma niteliği olmayan tohumlar ortadan kalkarken, diğer yandan insanların onları toplama biçimleri ve saklama koşulları, tohumları dağılmayan türlerin de yeniden üretilebilmesini sağlamıştır. Ekme işleminin düzenli olarak gerçekleşmeye başlaması yabanıl tahılların evcilleşme sürecini başlatarak, yalnızca istenilen özellikteki tohumların süreklilik kazanmasına neden olmuştur.²⁰

“Evcilleştirme”: insan denetimi altında düzene sokulmuş üreme olarak; bir bitkinin evcilleştirilmesi ise o bitkinin seçilmesi, korunması ve uygun ekolojik koşullarda kültürünün yapılması olarak tanımlanabilir.²¹ Braidwood, evcilleştirme süreci tamamlanmış birşeyin o noktadan sonra artık bir “ürün” olduğunu

---

¹⁷ A.g.e., s.96

¹⁸ A.g.e., s.110

¹⁹ Braidwood, a.g.e., s.138

²⁰ Maisels, a.g.e., s.112-113

²¹ Metin Özbek, **Dünden Bugüne İnsan**, Ankara, İmge Yayınları, Temmuz 2000, s.107

belirtmektedir.²² Bereketli Hilâl’de ilk olarak evcilleştirilen yalnızca bitkiler değildir. Keçi ve koyun türlerinin de ilk olarak bu topraklarda evcilleştirildiği bilinmektedir. Bu türün evcilleştirilmesinde ve neslinin sürdürülmesinde, insanoğlunun bu hayvanlara ilişkin bilgi sahibi olmasının etkili olduğu düşünülebilir. Gerçekten, insanoğlunun avcılığa bitki yetiştirmekten çok daha önce başladığı düşünülürse, avladığı hayvanlara ilişkin bilgi sahibi olmaması neredeyse imkansızdır. Dolayısıyla bu hayvanların belli bir olgunluğa erişmeden, insan tarafından avlanmaması da evcilleştirme sürecine katkıda bulunmuştur. İnsanoğlunun bitkilerden yararlanmaya başlaması, avcılığı bırakması ile aynı anlamı taşımamaktadır. Jack Harlan’ın bu konu üzerinde, Türkiye’de yaptığı çalışmanın sonucu oldukça önemlidir:

“Bir aile grubu Karacadağ eteği yakınında hasada başlayıp, hasat mevsiminin ilerleyen günlerinde yavaş yavaş yamaca doğru giderek, üç hafta yada daha fazla sürecektir bir çalışma içerisinde ve hatta pek sıkı çalışmaksızın, söz konusu ailenin olasılıkla bir yılda tüketebileceğinden daha fazla ürünü kolaylıkla hasat edebilir. Bu, av yoluyla geçinmenin karşısında son derece çekici bir seçenek oluşturmuşa benzemektedir. Kuşkusuz yalnızca tahıl lapası pek yavan bir menü olur; ancak tahıl hasadının kolaylığı, böyle bir yiyeceğin sağlayacağı güven ve yüksek besleyici değerleriyle birlikte değerlendirildiğinde, avcılıktan daha çekici olan, yabanıl tanelerin hasadına dayanan bir yaşam biçiminin geliştirilebileceğini gösterir. Tahıl diyeti elbette, avcılık, balıkçılık ve öteki bitkisel yiyeceklerin ‘toplayıcılığı’yla desteklenmiş olmalı.”²³

Bereketli Hilâl’de tarımın başlaması göçebe yaşam biçimini bir anda sona erdirmemiştir. Bir toprak parçasının ardarda iki yada üç yıldan daha uzun bir süre verimliliğini sürdürememesi, öncelikle çevredeki toprakların da tarıma açılarak kullanılmasını ve bunların da tüketilmesiyle birlikte bakir topraklara göçü doğurmuştur. Tarımsal göçebelik, yerleşik yaşama geçiş sürecini oldukça uzatmıştır. Ancak, avcı/toplayıcı yaşama biçiminden üreticiliğe geçiş,

²² Braidwood, a.g.e., s.145

²³ Harlan’dan aktaran Maisels, a.g.e., s.116

insanoğlunun yaşamında son derece önemli değişikliklere neden olduğundan, bu süreç ‘Neolitik Devrim’ olarak adlandırılmaktadır.²⁴ Daha önce de belirtildiği gibi yalnızca bitkilerin değil, hayvanların da evcilleştirildiği ve sürü besleyiciliğinin başladığı bu dönem, karma tarım ekonomisi olarak adlandırılmış ve arkeolojik kayıtlarda neolitik ekonominin asli unsuru olarak yerini almıştır.²⁵

‘Neolitik Devrim’ kavramı, Childe tarafından ortaya konmuş bir kavram olup Bereketli Hilâl’de toplayıcılıktan üreticiliğe kısa bir sürede geçildiğini ifade eden bir kavram değildir. Yarattığı büyük değişiklikler nedeniyle devrim olarak nitelendirilen besin üreticiliği; insanları toplayıcılıktan üreticiliğe, avcılıktan sürü besiciliğine ve göçebelikten yerleşik hayata geçirmesi, muhtemelen 500 yıldan daha uzun bir zaman almıştır.²⁶ Maisels, bu süreci ‘evrimsel’ olarak nitelemekte ve geçirilen aşamaları basamak basamak gösteren bir akış çizelgesinde sunmaktadır. Bu çizelgeye göre:

1. İlk durumda oldukça bol kalori ve protein kaynağı bulunmaktadır; bu hem yoğun hem de esnek bir yararlanma imkanı sağlamakta, yıllık hasada dayalı bir temel ürün toplanarak, bir yıl sonraki hasada yetecek miktarda depolanmaktadır.
2. Hasat ve depolama işlemlerinin bir ay gibi bir süre ile sınırlı olması ve yakın çevredeki stokların ilerisi için saklanması zorunluluğu, ‘staying put’ (bulunduğun yerde kal) gerekliliğini beraberinde getirmektedir.
3. Toprağa yerleşik biçimde sürdürülen bir yaşam, nüfus artışını da beraberinde getirir.
4. Nüfusun artması üzerine, daha çok sayıda insanın beslenebilmesi için var olan kaynaklardan hem yoğun biçimde faydalanmak hem de bu kaynakları yaygınlaştırmak gerekir.
5. Bu durumda sulak bölgelerde ekim yapma zorunluluğu doğar. Ayrıca insanların artan talepleri sonucunda hayvanların giderek

---

²⁴ Köroğlu, a.g.e., s.40

²⁵ Childe, a.g.e., s.56

²⁶ Braidwood, a.g.e., s.165

azalması; koyun keçi gibi hayvan sürülerini, kapalı yerlerde tutmak suretiyle çiftlik hayvancılığı başlar. Bu aynı zamanda, yerleşme yerlerinin artık geçici değil, tüm yıl kalınan yerler haline gelmesi anlamını da taşımaktadır.

6. Yeni yerleşim yerleri kuruldukça tahıllar, daha önce yetiştikleri özgün yerlerinden alınarak, sürekli köy haline getirilmeye uygun diğer sulak alanlara taşınır.
7. Köyler, optimal bölgelerden sub-optimal bölgelere (sulak olmakla birlikte başkaca bir üstün özellik taşımayan yerlere) buralardan da giderek iyi bir toprağa sahip olmak dışında hiçbir niteliği olmayan bölgelere yayıldıkça, suyun yapay yollarla temin edilmesi gerekir. Bereketli Hilâl'in bazı kesimlerinde bu yönteme başvurulurken, bazı kesimlerinde başka yöntemlere başvurulur.
8. Kuru tarıma geçiş zorunluluğu doğar.²⁷
9. Bu arada toprağın kalitesinin düşük olduğu fundalık yerler, koyun ve keçiler için otlak haline getirilir.
10. Başarıyla gerçekleştirilen sulama tarımı, nehir yatakları boyunca uzanan alüvyon ovalarında insanların tam olarak yerleşmesini sağlayarak 'kolonizasyon'u doğururken, diğer bölgelerde hızla kasabalar oluşur.
11. Nüfusta devam eden artış, nehir akışlarındaki düzensizlikler sonucu bazı yerleşim yerlerinin yıkılması gibi sebeplerle tarımsal hinterlandı bulunan kentlerde, nüfusun yoğunlaşması sonucu büyük sülalelerin önderliğinde ilk devletler ortaya çıkar.²⁸

1.2.2. Yerleşik Hayata Geçiş ve İlk Köyler

İlk tahıl ve hayvanların evcilleştirilmeye başlaması ile birlikte taş temelli, kerpiç evler veya saz ve çamur duvarlı evler yapılmaya başlanmıştır. Dikdörtgen

---

²⁷ Örneğin Tel Halaf olarak bilinen bölgede yapay yolla sulama sistemi benimsenmiş, ancak Samarra bölgesi sulama sistemi yerine kuru tarıma geçmiştir.

²⁸ Maisels, a.g.e., s. 117-120

yapılı kerpiç evler, sınırlı tarım ve küçük çaplı hayvan besiciliğinden oluşan köy kültürü, M.Ö. 7000 yıllarında oldukça yaygınlaşan bir yaşam biçimi olmuştur.²⁹

Aslında, Bereketli Hilâl’de ilk köylerin M.Ö. 17000 ile 10000 arasında kurulmuş olduğu saptanmıştır. Ancak bu dönemde köyler, avcı/toplayıcı insanın geçici olarak yerleştiği birimler halindedir. Neolitik Devrimle birlikte sürekli yerleşim yeri olarak ortaya çıkan ilk köylerin M.Ö. 7000 dolaylarında başladığı düşünülmektedir. Bu tarihten daha önce varlık gösteren yerleşim yeri kalıntıları mevcut olsa da, bunlar yerleşik hayatın unsurları olmayan geçici nitelik taşıdıklarından, burada yalnızca sürekli ve kalıcı nitelikteki köylere değinilecektir. Maisels, bu köyleri eski geçici köylerden ayırmak amacıyla ‘gelişmiş köy topluluğu’ olarak adlandırmış olup, bu köylerin tarımsal nitelikli kültürlerin en erkeni olduğunu belirtmiştir.

Bilinen ilk köy, Ürdün vadisinde bulunan ve Jericho adı verilen köydür. Bu köy, 36 dönümlük bir alan üzerine kurulmuştur. Arkeologlar büyük bir hendek ve taştan oyulmuş surlarla korunan köyde, avcılık ve toplayıcılığın yanı sıra bütün yıl boyunca bir kaynaktan sulanan topraklarda ekin yetiştirildiğini ve sulak bir çayırdaki koyun ve keçi otlatıldığını saptamışlardır.³⁰ Yapılan kazılar sonucunda, Bereketli Hilâl’de köy olarak adlandırılabilir ilk yerleşim yerlerinin büyüklüğü genellikle 6,5 ile 28,5 dönüm arasında değişmektedir. Bu nedenle Jericho, zamanına göre oldukça büyük bir köy sayılmaktadır.

Bu tür mekan kümeleri, üyelerinin ortaklaşa biçimde çeşitli görevlere katıldıkları toplumsal yapılar meydana getirmiştir. Ancak Childe, bu dönemde her köyün kendi kendine yeten bir yapıya sahip olmasının yanı sıra işbölümünün henüz söz konusu olmadığını; hiç kimsenin, kendisini ve ailesini beslemek için gerekli olan ve gelecek hasat için tohumluk olarak ayrılan pay dışında fazladan üretimde bulunmasının, herhangi bir biçimde teşvik edilmediğini belirtmektedir.³¹ Artı-ürün üretilmemesi, Child’e göre bu dönemi uygarlıktan ayıran en önemli

---

²⁹ Köroğlu, a.g.e., s. 40

³⁰ Childe, a.g.e., s.50

³¹ Childe, a.g.e., s.57

özelliklerden birisidir..³² Kendi ekin tarlasının ürününü tüketen ve örgütlü bir işbirliğine gereksinim duymadan varlığını sürdüren neolitik çağ insanı arasında, başlıca farklılaşmalar yalnızca yaş grupları ve kadın-erkek türleri arasında olduğu için herhangi bir tabakalaşma yada sınıflaşmadan da söz edilememektedir.³³

İlk köylere verilecek ikinci örnek de M.Ö. 6750 dolaylarında bugünkü Kerkük'ün doğusunda yer alan Jarmo köyüdür. İnsanlık tarihinin ilk yerleşim yerleri arasında oldukça ünlü olan Jarmo, yaklaşık 17,5 dönümlük bir alanı kapsamaktadır. Burada üretilen tarım ürünleri arpa ve iki tür buğday olmuştur. Keçi, koyun, domuz ve köpeği evcilleştirdikleri bilinen Jarmo halkının, yontulmuş taşlardan oluşan temeller üzerine, çamur tuğlalardan ördükleri duvarlarla dikdörtgen biçimli evler inşa ettikleri saptanmıştır. İçinde en fazla yedi kişinin yaşayabileceği ve birkaç odadan oluşan bu yapıların sayısının 20'yi geçmediği ve buna bağlı olarak nüfusun yaklaşık 150 kişiden oluştuğu tahmin edilmektedir.³⁴

Bunların dışında bilinen ilk köyler arasında Suriye ve Türkiye'nin birleşme noktasında, Akdeniz'in kuzeydoğusunda kalan topraklarda bulunan eski bir köy topluluğudur. M.Ö. 7000 yılının sonları ile 6000 yılının başlarında kurulduğu belirlenmiş olan bu köy topluluğunda da duvarları çamurdan yapılmış fakat temelleri taş olan yerleşim yerleri, bulunmuştur.³⁵

1.2.3. İlk Aletler

Yiyecek üretimine başlanmasıyla birlikte ilk çiftçiler avcılık/toplayıcılıkla geçinenlerin ihtiyaç duymadıkları bir takım araç ve gereçlere ihtiyaç duymuşlardır. Bu nedenle, avcıların kullandıkları çakmaktaşıdan, daha sert ve dayanıklı taşları kullanarak balta yapmayı başarmış ve giderek avcılara da katkı sağlayan gereçler yapmışlardır. Tahıl ve öteki malzemeleri depolamak için sepetler, kilden kaplar yapan çiftçilerin bez dokumak için tezgahlar ve kerpiç

---

³² A.y.

³³ McNeill, a.g.e., s.35

³⁴ Braidwood, a.g.e., s.171

³⁵ Braidwood, a.g.e., s.180

evler yapmasıyla birlikte yerleşik hayat kendisini iyice göstermeye başlamış ve köy toplulukları gelişmeye başlamıştır.

Neolitik Devrim, yalnızca bitki ve hayvan türlerinin evcilleştirilmesi ve toprağın ekimi ile tamamlanmamış, devrimin tamamlanması için toprağın sürülebilmesi, ürünün biçilip kaldırılabilmesi, depolanması ve un haline getirilmesi için bir takım özel araç gereçler yapılması gerekmiştir. Bu araç gereçlerin başında toprağı sürmek için kullanılan ucu sivriltilmiş basit bir sopa gelmektedir. Bununla birlikte her köyün kendine özgü işlemleri ile süslenmiş kilden yapılmış çanak çömlekleri de bilinen ilk gereçlerdir. Öyle ki, Childe yazının icadından da önce Mezopotamya ve Mısır'da bira yapıldığını ve M.Ö.3000'lere gelindiğinde Sümerlerde içki içmek için özel olarak fıçı, testi, tas, süzgeç ve ince kamışlar yapıldığını anlatmaktadır.³⁶

Jarmo'da, ürün biçmekte kullanılan çakmaktaşı oraklar, dövmek için dibekler, kavurmak için fırınlar ve yaptıkları yemekleri yemek için kullanılan kaseler yapıldığı bilinmektedir. Bilinen ilk köylerden biri olan Jarmo'da, bu aletlere rastlanması uygarlığa geçişte Bereketli Hilâl'de ne denli erken adımlar atıldığına delil oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra köyde, çakmaktaşı delgi ve siyah bir volkanik taş olan obsidiyenden yapılmış taş aletler tespit edilmiştir.³⁷

Bereketli Hilâl'de alet yapımına ilişkin gelişmeler yalnızca fonksiyonel araç gereç yapımıyla da sınırlı kalmamıştır. Bereketli Hilâl'in araç yapımına getirdiği en büyük yeniliklerden biri de seramiktir. Antropologlar için, düz tabanlı kupaların, silindir biçiminde vazoların seramikten insan heykelciklerinin bu denli erken bir dönemde yapılmış olması oldukça şaşırtıcı olmuştur. Bereketli Hilâl'in birçok bölgesinde rastlanan bu heykelcikler arasında en şaşırtıcı olanı ise, hem hayvanları hem insanları gösteren, özellikle de gebe kadın gövdelerini gösteren gerçekçi ve izlenimci, hafif pişirilmiş toprak heykelciklerin binlercesinin bulunmasıdır.³⁸

---

³⁶ Childe, a.g.e., s.56

³⁷ Braidwood, a.g.e., s.169

³⁸ Maisels, a.g.e., s.183

Taş kapların yapımının bütün Yakındoğu'da köy yaşamıyla birlikte görülen sıradan bir etkinlik olduğunu belirten Robert McC. Adams da, Jarmo'da görülen taş kapların yalnızca sayısal olarak değil, nitelik olarak da oldukça farklı olduklarını ve buradan Jarmo'da buna özel bir kültürel önem verildiği sonucunun çıkarılması gerektiğini belirtmektedir.³⁹

Bereketli Hilâl'de geliştirilen ilk aletler arasında mutlaka sayılması gereken bir başka alet de 'İlk Sümerliler' (proto-Sumerians) adı verilen Ubeytlilerin kuyu, kanal ve ırmaklardan su çekmek için kullandıkları tahterevalliye benzer mekanizmadır. Üst ucu çatallı bir ağaç üzerine sabitlenmiş uzun bir sırıgın ucuna pişmiş bir kap bağlanarak ve diğer ucuna bir ağırlık yerleştirilerek kullanılan bu mekanizmaya 'şaduf' adı verilmiştir.⁴⁰

Bereketli Hilâl'de geliştirilen aletler arasında uygarlığa atılan adımlardan biri sayılan saban yer almaktadır. Tahminen M.Ö. 3000'den önce icad edilen saban, insan yaşamını anlamlı bir biçimde değiştirmiştir. Buna bağlı olarak, hayvan gücünden faydalanmayı da öğretmiştir. Tarımın gelişmesine oldukça önemli bir katkı sağlayan saban, tahıl yetiştiricilerinin belli bir yere, kalıcı biçimde yerleşmelerine de olanak sunarak, yerleşik yaşamın en önemli unsurlarından biri haline gelmiştir. Daha önce ucu sivriltilmiş sopalarla toprağı sürmeye çalışan insanoğlu, sabanla birlikte daha önce ekim yapılmış topraklardan yeniden verim almanın yanı sıra, çok daha geniş toprak parçalarını da kullanılabilir hale getirmiştir.⁴¹

Sabanın icadının sağladığı bir başka yenilik 'artı ürün'dür. Neolitik dönemin en önemli özelliklerinden biri artı ürün üretilmemesi ve herkesin kendisini ve ailesini geçindirebilecek kadar üretim yapmasıdır. Ancak, sabanın icadı ile birlikte daha geniş toprakların sürülebilme olanağı ve hayvan gücünden yararlanmanın

---

³⁹ Robert McC. Adams, "Reflections on the Early Southern Mesopotamian Economy" in Archaeological Perspectives On Political Economies, Edited by: Gary M. Feinman and Linda F. Nicholas, Salt Lake City, The University of Utah Press, 2004, s.44

⁴⁰ Gündüz, a.g.e., s.8

⁴¹ McNeill, a.g.e., s.50 vd.

insan gücüne yaptığı katkıyla; Bereketli Hilâl'de insanlar oldukça önemli miktarda bir yiyecek fazlası elde etmişlerdir. Bu durum, uygarlığın gelişimine son derece önemli bir katkı sağlamıştır. Childe, sabana koşulan öküzü, insan gücüne yaptığı katkı açısından buhar makinesine ve petrolle işleyen motorlara doğru atılmış bir adım olarak nitelendirmektedir.⁴²

M.Ö. 3000'li yıllarda kullanılmaya başlanan ve tarihin en önemli buluşlarından biri olarak kabul edilen tekerlek de Bereketli Hilâl'in, insanlığa sunduğu armağanlardan biri olmuştur. İlk olarak oldukça erken dönemlerde Suriye'nin kuzeyindeki Gawra bölgesinde bulunan tekerlek, yine M.Ö. 3000 dolaylarında Sümerler tarafından da kullanılmıştır. Sümer mezarlarından elde edilen bulgular birbirine kenetlenmiş iki yada üç ahşap parçadan oluşan tekerleğin dingille birlikte tek parça halinde arabalara tutturulmuş olduğunu göstermektedir.⁴³ Tekerleğin icadı yalnızca ulaşım ve taşıma alanında bir devrim yaratmakla kalmamış, çağdaş makineleşmenin atası olarak tekerlek, Bereketli Hilâl'de çömlekçilik alanında da seri üretime geçilmesine olanak sağlamıştır.⁴⁴

1.2.4. İlk Yazı

Yazı, M.Ö 3000 yılında Sümerler tarafından Mezopotamya'da icat edilmiştir. Ancak, Sümer çiviyazısı icat edilmeden önce, Bereketli Hilâl'de çiftçilikle uğraşan bazı köylüler, koyun sayısı ve tahıl miktarını hesaplayabilmek amacıyla sikkeler kullanmışlardır. Bu muhasebe yöntemindeki genel biçim ve işaretlerdeki gelişmeler ilk yazı sisteminin yolunu açmıştır. Childe'in bu muhasebe sistemine verdiği örnek; bir bira imalathanesinin başında bulunan kişinin, gelen arpanın ne kadar olduğunu ve bundan ne kadar bira elde edildiğini, yalnızca kendisinin anlayabileceği biçimde değil, kendisinden sonra göreve gelecek kişi için de aynı anlamı ifade edecek biçimde işaretlerle kaydettiğidir.⁴⁵

Bu örneği destekler biçimde, Uruk'ta yapılmış ilk tapınaktan elde edilen bulgular

---

⁴² Childe, a.g.e., s.75

⁴³ Gündüz, a.g.e., s.23

⁴⁴ Childe, a.g.e., s.77

⁴⁵ Childe, a.g.e., s.94

arasında sayısal bir anlatım içeren bir tablet bulunmuştur. Bu tablet, dünyanın en eski hesap tableti olarak kabul edilmektedir. Yine aynı yerde bulunan bir başka tapınakta, üzerine piktografik figürler, resimler ve rakamlara benzer işaretler kazınmış olan kil tabletler elde edilmiştir.⁴⁶ Bu tabletlerin üzerindeki resimsel yazılarda nesnelere basit çizgilerle taslak halinde, sayılarsa yinelenen çizgilerle yada çemberlerle gösterilmiştir. Bu resim-yazılı işaretlerin her biri betimlediği, silüetini çıkardığı, doğrudan doğruya çağrıştırdığı nesneyi ifade etmektedir. Örneğin, öküzbaşı öküzü, başak tahılı simgelemektedir. Ancak daha sonra bu gerçekliklerin birçoğu betimlenemeyeceği için anlam genişlemesi olmuş, üstelik kayda geçirilmesi gereken bilgiler arttıkça karmaşıklaşmış ve sistemin sadeleştirilmesi ve basitleştirilmesi gereği doğmuştur. Bunun üzerine, yeni resimler kabul edilmiş ve daha sonra yapılan keyfi değişiklik ve birleştirmeler üzerinde de fikir birliğine varılarak bu ifade sistemini genişletmek mümkün olmuştur. Yazının bu yeni türüne ideografi (çizgisel kavram) adı verilmektedir.⁴⁷

Yapılan basitleştirmelere rağmen, yazının gelişmesiyle birlikte ilk aşamada kullanılan işaretlerin sayısı azalmamış, aksine artış göstermiştir. Dilin gelişmesiyle beraber her sözcüğün yanına sözcüğün türüne ve fonetiğine ilişkin bir ideogramın yerleştirilmesi, işaret sayısını yaklaşık olarak 2000'e çıkarmıştır. Örneğin, sözcüklerin yanına, meslekler ve uyruklar sözkonusu olduğunda ERKEK, dişi adları için KADIN, beden bölümleri için ET, ağaçlar, orman, ahşap araç gereçler için TAHTA gibi kategorilerden, hangisine ait olduğunu belirten işaretler eklenmiştir. Daha sonra 800'e düşen bu sayı M.Ö. 2500'de 600'e kadar inmiştir.⁴⁸

Yazıda gerçekleşen en büyük ikinci gelişme (cuneiform) çiviyazısıdır. Kolay ve hızlı yazabilmek için, işaretlerin, ideogramlarla hiç bir benzerlik göstermeyen biçimlerde yumuşak kil tabletlere sivri uçlu aletlerle yazılması

---

⁴⁶ En eski tabletlerde bulunan kendi kendini açıklayıcı resimlere piktogram (resim-yazı), bunlardan kurulu bir yazıya da piktografik denmektedir. Ayrıntılı açıklama için bkz: Prof. Dr. Şerafettin Turan, “**Yazının Tarihsel Gelişimi**”, Çevrimiçi: www.ataturk.de/19_Mayis/Sayi_17_2001_09/Sayi_17_2001_09.htm

⁴⁷ Jean Bottero, **Mezopotamya, Yazı, Akıl ve Tanrılar**, Çev: Mehmet Emin Özcan, Ayten Er, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, Aralık 2003, s.102

⁴⁸ Childe, a.g.e., s.95

sonucu ortaya çıkmış olan çiviyazısı Mezopotamya yazısı olarak da bilinir.⁴⁹ Üzerine yazı yazmak için kullanılan bu düz kil tabletler de yazıya ilişkin ilk teknolojik yeniliklerden biridir. Bu tabletlere yazı yazmak için kullanılan sivri uçlu aletlerden sonra geliştirilen, kamıştan yapılma yazı gereçleri de yazıyla ilgili önemli gelişmeler arasındadır. Sümerlerin bu alanda bir ilk olarak ne denli önemli gelişmeler kaydettiklerinin bir başka örneği de yazı sistemlerinin bugün kullandığımız gibi soldan sağa okunan ve sütunlar değil yatay satırlar halinde düzenleyen bir yazı sistemi geliştirmiş olmalarıdır.⁵⁰

Yazı sistemi kavramı bu noktada ayrı bir önem kazanmaktadır. Zira, belli işaretler grubuna yazı sistemi adı verilebilmesi için, kullanıcıların düşündükleri, duyumsadıkları yada açıklayabilecekleri herşeyi somutlaştırabilecekleri, açık bir şekilde sabitleştirebilecekleri, kuralları düzenlenip belirlenmiş simgeler bütünü gerekmektedir. Bu yazı sistemi sayesinde, işaretlerin hatırlatıcı göstergeler olmaktan çıkarak önce bilgilendirici nitelik kazanmaları ve ardından yalnızca öğrenmek değil, bilgiyi yeniden öğretmek amacıyla kullanılabilir hale gelmesi gerçekten de insanlık tarihi açısından muazzam bir adımdır. Bunun yanı sıra yazının sistematize edilebilmesi edebiyatın doğuşunda da bir önkoşul olarak birincil derecede önem taşımaktadır.⁵¹ Bu durum çiviyazısının, dinsel törenleri anlatmak amacıyla ortaya çıkmış olan hiyerogliften çok daha büyük bir hızla yayılmasını ve çok daha yaygın bir uygulama alanı bulmasını da sağlamıştır.

Suriye'nin, Akdeniz'e kıyısı olan Ugarit (Ras Shamra) ve Biblos bölgeleri, hiyeroglifte ve çiviyazısında görülen değişimlerin bir sonucu olarak alfabetik yazının ilk ortaya çıktığı yerler olarak kabul edilmektedir. M.Ö. 2000 yılının ikinci yarısında Ugarit'te en az beş yazının kullanıldığı bilinmektedir. Bunlar, Mısır, Akad yazıları, Hitit hiyeroglifleri, Kıbrıs-Minos yazısı ve son olarak Ugarit Çivi yazısıdır. Alfabeler, insanlık tarihinde yalnızca bir kez ortaya çıkmıştır. Bugün varolan ve geçmişte varolmuş bütün alfabeler şu anki Suriye'nin

---

⁴⁹ Samuel Noah Kramer, **Tarih Sümer'de Başlar, Yazılı Tarihteki Otuzdokuz İlk**, Çev:Hamide Koyukan, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2002, s.13

⁵⁰ Diamond, a.g.e., s.288

⁵¹ Bottero, a.g.e., s.108

bulunduğu yerden Sina'ya kadar olan bölgede ortaya çıkmış olan Sami alfabesinden türemiştir. Ugarit alfabesinin muhtemelen bunların ilki olduğu tahmin edilmektedir.⁵²

Ugarit alfabesi, temelde sessiz harflerden oluşan otuz harflik bir alfbedir. Bu alfabe ancak Demir Çağı'nda, Yunanistan yoluyla eski dünyada yayılabilmişse de kökleri Bereketli Hilâl topraklarında, Tunç Çağına dayanmaktadır. Millard, alfabenin yayılma sürecini şöyle izah etmektedir:

“Tacirlerin yoğun olarak toplandıkları bir yerde kalem ve mürekkeple papirüs üzerine Mısır diliyle yazmak üzere eğitilip yetiştirilmiş, ama çiviyazısından ve belki de başka yazılardan da haberdar bir yazmanı gözünüzün önüne getirin. Aslında söz konusu yazılardan hiç biri tam olarak kendi diline uymamaktadır; tümü de yazabilmesi için son derece çetrefilli yazılardır. Bazılarında sesli ve sessiz harfler için birden fazla dizi bulunmak üzere hepsinde sessizler için işaretler vardır. Bir Sami dilinde bir sessiz ile bir sesli harften oluşan yalın hecelerin seslerinin uygun biçimde dile getirilebilmesi için yüz kadar işarete gereksinim duyulmaktadır. Fonetik olarak seslileri belirlemede kullanılan Mısır işaretlerinde sesliler belirtilmemektedir. Okuyucuya bunun için başka yollar rehberlik eder; ve sesliler, asal öğeler olmakla birlikte, sesli işaretleri normalde sessizlerden oluşan köklerin temel anlamında yapılacak oynamaları gösterir. Yazman Mısır yazısında ve belki de aynı zamanda öteki yazılarda hece dizilerinin nasıl dile getirildiğini görerek, kendi dili için hece dizileri yaratmaya karar verir. Mısır işaretlerinin bazıları, hece değerini, çizgiyle gösterdikleri nesnenin adının ilk hecesinden almışlardır. Bazıları ise o ad içindeki en güçlü heceden alır. Yazmanımız Mısır işaretlerini kabul etmez; ama aynı amaçla, nesnelere adlarının yalnızca ilk hecelerini vermek için onları çizerek, kendi işaretlerini yaratır. Böylece ‘su’yu (mayim) gösteren yalın bir resim yada ona benzer bir biçim, m + herhangi bir seslinin biraraya gelmesinden

---

⁵² Diamond, a.g.e., s.291

oluşacak seslileri temsil edebilir, aynı şekilde bir baş (resh) resmi de r + herhangi bir sesliden oluşan heceyi temsil eder olur. Sonuçta, yazman kendi dilindeki her bir sessiz için alfabesinde bir işarete sahip olmuştur.”

53

Diamond, yazının geliştirilmesiyle yiyecek üretimi arasında yakın bir ilişki kurmaktadır. Buna göre yazı avcı/toplayıcı toplumlarda kullanılmamıştır, çünkü avcı/toplayıcı toplumlar bir yazı sistemi gerektirecek kurumlardan yoksundurlar. Dolayısıyla buradan, yazıyı bulan ve kullanan toplumların, karışık ve merkezi siyasal kurumları olan, toplumsal bakımdan katmanlı toplumlar olduğu sonucuna ulaşan yazar, yazıyı kullanan kesimin, yiyecek üretimi yapan köylülerin depolanmış yiyecek fazlasından beslenen bürokrat kesim olduğuna işaret etmektedir.

1.2.5. Kent Devrimi

Bereketli Hilâl'de; aletlerin yapımı, sabanın icadı, tekerleğin bulunuşu ve yazının icadı ile birlikte kaydedilen ilerlemeler, toplumsal yapıda önemli değişikliklere neden olmuştur. Öncelikle sabanla birlikte başladığı belirtilen yiyecek fazlası üretim bu noktada ayrı bir önem taşımaktadır. Gerçekten, M.Ö. 2500 yılına ait belgeler bir arpa tarlasından alınan ortalama ürünün ekilen tohumdan seksen altı kat fazla olduğunu göstermektedir.⁵⁴

Artı ürün dışında şehirleşmeye doğru atılan bir adım da ticaret olmuştur. Tekerleğin icadı ile birlikte ulaşımın kolaylaşması, insanlara verimli topraklara doğru hareket etme olanağı sağlamıştır. Böylece bir yandan ticari faaliyetler başlarken diğer yandan nüfus belirli bölgelerde yoğunlaşmıştır. Ancak, kent devrimi nüfusun artıp belli yerlerde toplanmasından öte bir olgudur. Childe, kent devrimini; yoğun tarıma ek olarak toplumda görülen, yöneten-yönetilen biçiminde yeni yeni ortaya çıkan bir tabakalaşmanın da etkisiyle, zanaatlarda gerçekleşen daha ileri gelişmelere dayanan, tümüyle yeni bir 'kentli yaşam biçimi' olarak

⁵³ Millard'dan aktaran Maisels, a.g.e., s.521

⁵⁴ Childe, a.g.e., s.83

görmektedir. Buna göre anıtsal yapılar, örgütlü din, ticaret etkinlikleri, yazı ve doğa bilimlerinin doğuşu gibi özellikleriyle kent devrimi devletin doğuşuyla da özdeşir.⁵⁵ Robert McC. Adams alüvyal ovalardaki yerleşim yerlerinin oluşumuyla civardaki yerleşim yerlerinin boşalarak bu bölgelere göç edilmesinin şehirleşmede son derece önemli bir rolü olduğunu belirtmektedir.⁵⁶

Birbirinden bağımsız kasabalar, Yakındoğu'nun daha elverişli noktalarında çok daha önce gelişmişlerdi: bunların en iyi bilinenleri Jericho ve Anadolu'daki Çatalhöyük'tür. Ne var ki, insanların bir yerde yoğun olarak yaşamaları yönündeki bu erken deneyimler varlıklarını yazılı tarih dönemine dek kesintisiz olarak sürdürememişler ve geleceğin kentlerinin habercisi olmaktan öteye gidememişlerdir. Zira, kent odaklı uygarlığın temeli buralarda değil, Umman körfezinin içeriye doğru uzanan kıyı şeridinin yukarısında atılmış ve varlığını üçbin yıl kadar sürdürmeyi başarmıştır.

Öncelikle belirtmek gerekir ki, Bereketli Hilâl'in doğu kanadında, Sümer Ülkesi adı verilen topraklarda 18'i büyük olmak üzere yaklaşık 35 kent, güçlü ve kendi yöneticilerine sahip krallıklar biçiminde yapılanmıştır. Bunlar arasında en önemlileri Ur, Uruk, Eridu, Lagaş, Sippar, Kiş, İsin, Nippur, Adab, Zabalam, Şuruppak, Umma ve Girsu'dur. Ancak ortak yapılanmaları ve Sümer Ülkesi üzerinde bulunmaları nedeniyle bu kent devletleri gerekmedikçe tek tek adlarıyla anılmamakta, hepsi bir bütün olarak Sümerler diye anılmaktadır.⁵⁷

Bereketli Hilâl üzerinde kurulmuş, bilinen ilk kent başlangıçta 50 hektarlık bir alana yayılmış olan (M.Ö. 4000 yılının ortalarında büyüklüğü 250 hektara ulaşmış) Uruk'tur. Bu kentin coğrafi olarak gösterdiği büyüme Adams'ın, çevre yerleşim yerlerinden göçlerin kentleşmeyi tetiklediği tezini destekler niteliktedir. Bu nedendir ki yazar, Uruk için "kentlerin bağı" tabirini kullanmıştır.⁵⁸ Şekil.1.3.'de Bereketli Hilâl'de kurulmuş olan kentlerin coğrafi konumları

---

⁵⁵ Childe, a.g.e., s.82 vd.

⁵⁶ Adams, a.g.m., s.45

⁵⁷ Köroğlu, a.g.e., s.65

⁵⁸ Adams, a.g.m., s.59

gösterilmektedir. Buradan da izlenebileceği üzere ilk köy yerleşimlerinin ortaya çıktığı bölgelerin aksine Uruk ve ilk kent örnekleri olan Eridu ve Lagaş Bereketli Hilâl'in doğusunda yer almıştır.

Şekil:1.3. Bereketli Hilâl'de İlk Kentler (yer isimleri orijinal isimlerine sadık kalınarak verilmiştir.)
Kaynak: www.mesopotamia.co.uk/geography/explore/exp-set.html

Uruk kenti, gök tanrısı Anu'ya adanan batıdaki Kullaba ve aşk tanrıçası İnanna'ya (İştâr) adanan doğudaki Eanna adlı iki yerleşim yerinin birleşmesinden oluşmuştur. Kentin büyük bölümü anıtsal boyutlardaki tapınak ve resmi yapılardan meydana gelmiştir.⁵⁹

Uruk dönemi kentli yaşam biçimini temsil etmektedir. M.Ö. 4000 yılının başlarından itibaren sulu tarım sayesinde ekilip biçilen alanlardan daha çok ürün elde edilmeye başlanması ve depolama olanaklarının artması ile kentler çekim merkezi haline gelmiş ve nüfusları hızla artmıştır. Saban ve tekerlekli arabanın

⁵⁹ McNeill, a.g.e., s.227

yanısıra nehir taşımacılığında kullanılmak üzere kayıkların da günlük yaşama girmesi dönemin önemli gelişmelerindendir. Buna ilaveten, tarım ve hayvancılıktan elde edilen ürünlerin dışında kalan maden, değerli taş ve kereste gibi gereksinim duyulan ürünler uzak bölgelerle, değiş-tokuş esasına dayalı ticaret aracılığıyla sağlanmıştır. Uruk'lu tüccarlar, bu amaçla Bereketli Hilâl sınırları içerisinde bir ticaret ağı oluşturmuşlardır. Kent yaşamı, giderek işbölümünü zorunlu hale getirmiş, tüccarların yanı sıra farklı iş kollarının oluşmasını da sağlamıştır.⁶⁰ Gerçekten de, Uruk bölgesinde yapılan kazılar sonucunda bu bölgedeki en büyük merkezlerde kalıplaşmış mal, meslek, yer adlarının ve bazı ürünlerin kavramsal kategoriler biçiminde düzenlenmiş listeleri bulunmuştur. Bu durum tam zamanlı uzmanlaşmanın bu dönemde önemli bir açılım gösterdiğini ve buna bağlı olarak sınıflaşmanın da ilk evrelerinin oluştuğunu gösterir niteliktedir.

Kent Devrimi ile birlikte işbölümünün ve sınıfsallaşmanın başladığının ortaya çıkması, ilk kent devletlerinin oluşumuna ilişkin tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Buna bağlı olarak, işbölümünün nesnel gerekliliği olarak, farklı alanlardaki işlerin ve farklı etkinliklerin koordinasyonunu sağlayan bir iş yönetimi elitinin oluştuğunu ve sınıfların bu şekilde oluşmaya başladığını öne süren teorilerle, bu düşüncenin aksine ticari etkinliklerin ve işbölümünün devletin oluşumunu açıklayamayacağını öne süren ve bunun yerine ancak bilgiye sahip olan kesimin izlenecek politikaları belirlemek suretiyle işlevsel bir hiyerarşi oluşturduğunu belirten görüşler karşı karşıya gelmiştir.⁶¹

Yapılan araştırmalar, Uruk'ta ve daha sonra Eridu'da anıtsal tapınak mimarisinin süreklilik gösterdiğini ortaya koymuştur. Bu durum temelden gelen bir kültürel sürekliliğin en açık kanıtı sayılmaktadır. Kent merkezlerinde çoğu zaman toplanma yeri işlevi de gören bu tapınaklar, yalnızca topluluğun birliğini sağlamakla kalmamış, Mezopotamya kentlerinin dünyanın diğer bölgelerine kıyasla çok daha farklı bir oluşum süreci göstermesine neden olmuştur. Bu tapınaklar,

---

⁶⁰ Köroğlu, a.g.e., s.51

⁶¹ Bu konudaki tartışmalar için bkz: Robert McC Adams, "Critique of Guillermo Algaze's 'The Sumerian Takeoff' in Structure and Dynamics: A Journal of Anthropological and Related Sciences, Volume I, Issue I, 2006, s.2, McNeill, a.g.e., s.228

toplum içerisinde zamanla ortaya çıkan toplumsal sorunlardan, kıtlık gibi doğal sorunlara kadar bir çok konuda toplumda eşgüdüm ve koordinasyonun sağlanması görevini görmüştür. Bu konuda Diakonoff tapınağın hem çok boyutlu hem de odadaki kurum olması nedeniyle önderliklerin de bu kurumdan çıktığını belirterek gözlemlerini şöyle dile getirmektedir:

“Tapınak topraklarının ürünü, bir bütün olarak topluluğun tahıl yedeği gibi görüldüğünden, tapınak topraklarında çalışma görevinin yavaş yavaş bu işte uzmanlaşmış bazı gruplara yüklenmesinden önce, bu topraklarda büyük ihtimalle tüm topluluk üyeleri birlikte çalışıyorlardı. M.Ö. 3000 yılının ikinci çeyreği sırasında, savaşın yada doğal afetlerin vurgununu yemiş, yada kandaşlarıyla kavgaların bir sonucu olarak evlerinden kaçmış kimseler, içinde güçlü sülalelerin, özellikle tapınak ekonomilerinin ama olasılıkla aynı zamanda yönetici ve soylu “hanedanların” koruması altına girdikleri komşu topluluklara geçtiler. Bu durum, büyük ihtimalle, mülk sahipliği bakımından gittikçe artan bir tabakalaşma eğiliminin bir sonucu olarak doğmuş gibi görünmektedir. Merkezden uzaktaki toplulukların kendilerinin de, tapınak için, onun çeşitli işlerinde çalıştırmak üzere, “ayrıntılı özel çalışma takımları oluşturmuş olma olasılığı da bulunmaktadır. Sümer tarihinin çeşitli dönemlerinde sakat ve hasta insanların, adak armağanları olarak tapınaklara aktarılması gibi bir görenekten söz edildiği bilinmektedir. Böylece tapınaklarda sürekli bir emek gücü doğmuş oldu.”⁶²”

Tapınak mülklerinin ve orada çalışan personelin denetimini elinde bulunduran yönetici, bu şekilde dolaylı olarak bağımsız bir askeri gücün de sahibi olmuştur. Özellikle, Sümerlerde görülen ve dünyanın başka bölgelerindeki kentleşme süreçlerinden oldukça farklı bir seyir izleyen bu kendine özgü biçimlenme, insanlığın ilk ve uzun bir süre için tek gerçek anlamda kent uygarlığının bu topraklarda doğmasını sağlamıştır. Krallıklar da bu kentlerden doğmuş, dolayısıyla tapınaklar ilk devletlerin oluşumunda katalizör rolü

---

⁶² I.M. Diakonoff’tan aktaran Maisels, a.g.e., s.255

oynamışlardır. Breasted “Antik Zamanlar” adlı ünlü eserinde bu durumu şu cümleyle özetlemiştir. “*Medeniyet Doğu’da doğdu, Avrupa ise oradan getirdi.*”⁶³

Tapınaklar içerisinde ortaya çıkan siyasal yönetimin yazıya dayalı bir kamu idaresinin yanı sıra ideolojik, ekonomik ve askeri profesyonelleşmeyi de temsil eden bir kamu yönetimi oluşturması sonucu ortaya çıkan devlet yapısının bu denli özgün olmasının temel nedenlerinden biri bu üç rolün tek bir kurumda odaklanmış olmasıdır. Tapınaklarda yapılan araştırmalar sonucu bu topraklarda hiç bulunmayan bir takım metaller, keresteler ve minerallere rastlanması, tapınakların, mal karşılığı ticareti de elinde bulundurmaları suretiyle ekonomi üzerinde de söz sahibi olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak bu durum yine de Bereketli Hilâl üzerinde kurulmuş ilk kent devletlerinin birer ‘tapınak devleti’ olduğu anlamına gelmemektedir. Bereketli Hilâl’de kurulan ilk kent devletlerinde toplum iki ana kesim içinde örgütlenmiştir. Bunlar; tapınağa (daha sonra krallığa) bağlı kuruluşlar ve akrabalık temelinde gruplaşmış özel kesimdir. M.Ö. 3000’de kamusal mülklerin, başta kamu görevlerinde bulunmuş tanınmış kişiler olmak üzere, özel kişilere devredilmesiyle birlikte, toplumsal tabakalaşmanın da önü açılmıştır. Bağımsız toprak sahipliği ve ekonomik, siyasal ve askeri baskıların bir ürünü olarak bunlara bağımlı çalışan bir işçi sınıfı meydana gelmiştir.⁶⁴

Kentlerin devletleşme süreci, daha doğru bir ifadeyle kent devletlerinin ortaya çıkış sürecinin Bereketli Hilâl topraklarında özgün bir seyir izlemesi ve şeflik yada kabile topluluğu gibi bir geçiş dönemi yaşanmamış olması, bu topraklarda ekonomik yapının da özgün bir seyir izlemesi sonucunu doğurmuştur. Maden, taş ve ağaç bakımından zengin olmayan bölgeler, iyi organize edilen sulama olanaklarıyla üretken, verimli ve zengin hale getirilmiştir. Hemen hemen hepsi surlarla çevrili olan kentlerin tam ortasında bulunan ve Ziggurat adı verilen tapınaklar kentlerdeki ideolojik, hiyerarşik ve siyasal yapının merkezi olmanın yanı sıra ekonomik yapının da esas unsuru olma görevini üstlenmiştir. Bu nedenledir ki tapınak devleti olarak adlandırmak mümkün olmasa da bu kentleri ‘tapınak ekonomileri’ olarak nitelendirmek yanlış olmayacaktır. Mülkiyetin çok

---

⁶³ Breasted, a.g.e., s.102

⁶⁴ Maisels, a.g.e., s.260

büyük bir kısmına sahip olan tapınakların yöneticilerinin diğer alanlarda da nüfuz sahibi olduklarına daha önce değinilmişti. Burada belirtilmesi gereken nokta; özel kesime devredilen bazı mülklerin ekonomik yapıda da bir özel kesim yarattığı, ancak bu kesimin kent devletlerini ‘tapınak ekonomisi’ olma niteliklerini ortadan kaldırmaya yetecek ölçüde güçlü olmadığıdır.⁶⁵

---

⁶⁵ Adams, a.g.m., s.51

2. BÖLÜM

BEREKETLİ HİLÂL'DE İLK DEVLETLER VE SOSYO-EKONOMİK YAPI

2.1. BEREKETLİ HİLÂL'DE DEVLETİN ORTAYA ÇIKIŞI

2.1.1. Erken Hanedanlar Dönemi

Yazılı tarihin erken döneminde Bereketli Hilâl'de toprak mülkiyeti iki temel biçimde şekillenmiştir. Bunlardan birincisi tapınak görevlileri tarafından yönetilen tapınak toprakları, ikincisi hane halklarına devredilen özel kesim topraklarıdır. Bu dönemde zayıf düşen ailelerin toprağı bırakmaya zorlanması sonucu bu ailelerin fertleri ve baştan itibaren üst düzey bir aileye mensup olmayıp tapınak için çalışan işçi kesimi, karın tokluğuna çalışan bağımlı emek sınıfını meydana getirmiştir. Bu gelişmelere paralel olarak üst düzey tapınak görevlileri yalnızca tapınak topraklarının değil, bu topraklardan alınan ürün stokunun da denetimini ele geçirmiştir. Tapınak toprakları ve stokların; denetim ve yönetiminin kent tanrısı adına gerçekleştiriliyor olması, yöneticilerin denetim gücünü kolaylaştırmış ve artırmış, daha sonraları devlet aygıtlarının bu kişiler arasından sivrilenenler tarafından geliştirilmesinin de yolunu açmıştır. Topluluklar arasında gerçekleşen çatışmalar sonucu kentin iyi aileleri arasında bir savaşçılar eliti ortaya çıkmıştır. Bu savaşçı elit sınıf 'lugal' adı verilen bir yönetici tarafından kontrol edilmektedir. Başlangıçta geçici bir görev niteliğinde olan lugallık daha sonraları tapınak içerisinde de etkin hale gelerek, gerek ideolojik, gerek askeri ve gerekse ekonomik erkin ana dayanak noktası haline gelmiştir. Bu denli yoğunlaşmış bir gücün istikrar kazanıp yerleşmesi Erken Hanedanlar Dönemi olarak adlandırılan kent devletleri döneminin karakteristik özelliklerinden birini oluşturmaktadır.⁶⁶

---

⁶⁶ Maisels, a.g.e., s.354 vd.

Erken Hanedanlar Dönemi yönetim biçimi içerisinde, değinilmesi gereken en önemli hususlardan biri, tarihteki ilk meclise bu dönemde rastlanmasıdır. M.Ö. yaklaşık 3000’de Sümerler’de bir oturumda bir araya gelen yazılı tarihin bu ilk siyasal meclisi, biri senato yada ihtiyarlar meclisi, diğeri ise savaş meclisi yada alt ev olarak adlandırılabilir iki ‘ev’ den oluşmaktaydı. Nispeten daha tutucu ve barış yanlısı olan ihtiyarlar meclisine karşılık, devletin eli silah tutan yurttaşlarından oluşan alt ev bağımsızlık ve savaş yanlısı bir tutum içindeydi.⁶⁷

Kramer, bu meclisin Sümerlerde toplanmasına neden olan politik olayı şöyle anlatmaktadır:

Çok daha geç bir çağda Yunanistan’da olduğu gibi, İ.Ö. üçüncü bin yılda Sümer, ülke üzerinde tam egemenlik kurmak için birbirleriyle çatışan kent-devletlerinden oluşuyordu. Bunlardan en önemlilerinden biri, Sümer efsanesine göre “krallık”ı “tufan”dan hemen sonra gökten inmiş olan Kiş’ti. Kiş’in oldukça güneyinde bulunan bir diğer kent devleti Uruk, gücünü ve etkinliğini Kiş’in Sümer’deki üstünlüğünü ciddi biçimde tehdit edecek kadar artırdı. Kiş kralı sonunda tehlikenin farkına vardı ve Urukluları, eğer kendi hükümdarlığını tanımazlarsa savaş açmakla tehdit etti. İşte bu can alıcı noktada Uruk’un iki kurulu –ihtiyarlar ve eli silah tutan yurttaşlar- Kiş’e boyun eğip barış içinde yaşama ya da silahlara sarılıp bağımsızlık için savaşıma yollarından hangisinin izleneceğine karar vermek için toplandı.⁶⁸

Erken hanedanlar döneminde toplum, soylular, sıradan vatandaşlar, yandaşlar ve kölelerden oluşmaktaydı. Tarım ve hayvancılıkla uğraşan çiftçiler halkın çoğunluğunu oluştururken gemiciler, balıkçılar, mimarlar, duvarcılar, marangozlar ve çömlekçiler gibi çeşitli meslek grupları da yer almaktaydı.

Erken Hanedanlar döneminden itibaren kentler arasında artan çekişmeler askeri ve siyasal bir gücün gelişmesine zemin hazırlamış; bu süreç yönetimde değişimi de beraberinde getirmiştir. Kentlerde bir yandan benzer kıyafetler giyen

---

⁶⁷ Kramer, a.g.e., s.52

⁶⁸ A.g.e., s.54

askeri bir güç oluşurken, öte yandan yönetim için tapınaklar dışında büyük yapılar (saraylar) ve korunma amaçlı surlar inşa edilmiştir. Böylece siyasal erk, dini otoriteden askeri gücü elinde bulunduran sınıfa kayarak el değiştirmiş ve askeri güce siyasal gücü de katan sınıf, yönetimi kendi çocuklarına bırakmak suretiyle sülale yönetimini oluşturmuştur.⁶⁹

2.1.2. Akadlar

Sümer ülkesinde M.Ö. 3000 yılının son çeyreğinde çok önemli bir değişiklik meydana gelmiş, Samiler tarafından içine alınarak asimile edilen Sümer nüfusu tarih sahnesinden silinmiştir. Kültürel açıdan son derece gelişmiş olan Sümerler'in yerini Samiler'in ön kolu olan Akadlar almıştır.⁷⁰ Ancak bu durum bir dönemin tamamen biterek ötekinin başlaması biçiminde gerçekleşmemiş, uygarlığın tarihsel seyrinde herhangi bir kesintiye yol açmamıştır. Akadlar, egemen bir güç haline gelinceye kadar Sümer yaşam biçimi ve kültürünü benimsemiş, Sümer çiviyazısını da kendi dillerine adapte ederek Sümer kültürünün kendi katkılarıyla birlikte sonraki nesillere aktarılmasında önemli rol üstlenmişlerdir. Ayrıca resmi dil olarak Sümerce'yi kullanmaya devam eden Akadlar, zamanla Sümerce'yi günlük dil olmaktan çıkarıp, yalnızca okullarda öğretilen ve dini törenlerde kullanılan bir dil haline getirmişlerdir. Sümer ülkesine sızan Sami nüfusun hızla artması da bu süreci destekleyen unsurlardan biri olmuştur.⁷¹

Akad Hanedanlığı efsanelere konu olmuş olan ünlü kral Sargon tarafından kurulmuş ve tarihi kaynaklara göre hakimiyet sahası Bâbil, Âsur ve Suriye topraklarına kadar genişlemiştir. Sargon döneminde devlet, sistematik bir merkezi örgüt haline gelmiş ve kendisinden sonra kurulacak devletlere model

---

⁶⁹ Köroğlu, a.g.e., s.66

⁷⁰ Jean Bottero, **Eski Yakındoğu Sümer'den Kutsal Kitap'a**, Çev:Adnan Kahiloğulları, Pınar Güzelyürek, Lale Arslan Özcan, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, Haziran 2005, s.229

⁷¹McNeill, a.g.e., s.64

oluşturmuştur. İslam'ın doğuşuna kadar, Batı Asya'da hüküm süren evrensel monarşi anlayışının temelleri de Sargon'a dayanmaktadır.⁷²

Sargon'un öncülüğünde değişen yeni devlet modelinin temel özelliklerinden biri, kentin ihtiyaçlarının karşılanmasında bütünüyle ticarete bel bağlanmamasıdır. Önceki dönemlerde büyük tüccar ailelerin uzak ve zengin bölgelerle ticaret yaparak kent içinde bulunmayan maddeleri karşılama yoluna gitmesi kentlerin zenginleşmesinde son derece önemli bir etken olmuştur. Ancak Sargon ve ardından hüküm süren kralların başlattıkları yeni gelenek; denetim altına alınması mümkün olmayan bölgelere sefer düzenlemek suretiyle ganimet yoluyla zenginleşmektir. Bu seferlerde temel amaç ganimet ve hatta o bölgedeki halkın vergiye bağlanmasıdır. Bu yeni anlayışın öncüleri Akad kralı Sargon ve torunu olan halefi Naram-Sin'dir. Akad Krallığı bu şekilde Bereketli Hilâl'in doğusundan kuzey bölgelerine, Anadolu'ya ve daha sonra batı ucuna doğru Suriye ve Doğu Akdeniz kıyılarına kadar ilerlemeyi başarmıştır. Naram-Sin döneminde Akad Krallığı kuzeyde Diyarbakır'a ve İran'daki Zağros dağlarına, güneyde ise Umman'daki Magan bölgesine kadar genişlemiştir. Bu nedenle Akadlar çoğu zaman bir imparatorluk olarak değerlendirilmiş, kent devleti modeli yerini yavaş yavaş 'dünyayı yönetme' idealine bırakmaya başlamıştır.⁷³

2.1.3. Yeni Sümer Devleti (M.Ö. 2112-2000)

Bereketli Hilâl'in, Mezopotamya bölgesinde Akadlar'ın Sümerler'den almış olduğu, kent devletleri üzerindeki egemenlik hakkı bir süre sonra Sümerler tarafından geri kazanılmıştır. En önemli Sümer kentlerinden olan Uruk'un da Ur sülalesi tarafından geri alınmasıyla bu süreç tamamlanmış, "Sümer ülkesi" yeniden doğmuştur. Kendisini, Akad ve Sümer ülkelerinin kralı olarak adlandıran Ur-Namnu, bölgenin tek hakimi olma çabasını sürdürmüş, ancak bunun yanı sıra Sümer Rönesansı olarak anılan yenilikçi bir dönemin de ilk adımlarını atmıştır.⁷⁴

---

⁷² Sabatino Moscati, *Ancient Semitic Civilizations*, New York, G.P. Putnam's Sons, 1957, s.49

⁷³ Köroğlu, a.g.e., s.83-86

⁷⁴ Köroğlu, a.g.e., s.87

Yirmibeş yıl boyunca istikrarlı bir biçimde varlığını sürdüren Yeni Sümer Devleti, bu yirmibeş yılın sonunda dış baskılara karşı direncini kaybetmeye başlamıştır. İbbi-Sinn döneminde Suriye'nin doğusunda bulunan Amurrular, ülkeye sayısız askeri seferler düzenlemeye başlamışlar, kentleri yağmalamışlardır. Başta Eshunna ve Susa kentleri olmak üzere, giderek artan sayıda kentin, Ur hükümlerini tanımamasıyla İbbi-Sinn rejimi iyiden iyiye tehlikeye girmiştir. Bu dönemde Bereketli Hilâl'de, Sümerlerden önce birbiriyle rekabet halinde bulunan birçok küçük kent devletinin olduğu döneme, ani bir dönüş süreci başlamıştır. Sonuçta, Sümer ve Akad ülkesi yalnızca Ur şehrini ve etrafındaki küçük bir alanı kapsayacak kadar küçülmüştür. Ayrıca, Amurruların tahıl alanlarını yağmalamaları ve ticareti engellemeleri, İbbi-Sinn rejimine karşı ayaklanmalara neden olacak ölçüde kıtlık ve sıkıntılara neden olmuştur. İbbi-Sinn'in, ölümüyle birlikte yeni Sümer Devleti de son bulmuştur.⁷⁵

2.1.4. Yeniden Kent Devletlerine Dönüş

“Sümer ve Akad ülkesi”nde ilk imparatorluk olarak adlandırılan Akadların ve Sümer Devletinin yıkılmasının ardından Bereketli Hilâl toprakları üzerinde özellikle Mezopotamya'da, birbirleriyle rekabet içerisinde olan, ancak hiçbiri merkezi yönetimi ele geçirebilecek ölçüde güçlenemeyen, kent devletleri yeniden ortaya çıkmıştır. Ur sülalesinin yıkılmasıyla birlikte başlayan bu süreç, Sümer ülkesinde çok parçalı bir görüntüye neden olmuş; merkezi güçlerin yeniden ortaya çıkışı uzun bir zaman almıştır. Birbirlerinden sınırlarındaki çöllerle ayrılan bu kent devletlerinin her birinin kendine özgü tapınakları, sarayları, tanrıları ve bütün bunlara bağlı olarak kendilerine özgü sosyal yaşam biçimleri bulunmaktaydı.

2.1.4.1. Hurriler

Mezopotamya ve çevresine M.Ö. 3000'de geldikleri düşünülen Hurrilerin, aslında Doğu Anadolu, Orta Fırat Havzası ve güneyde Filistin'e kadar yayılan Transkafkasya kültürünün bir parçası oldukları tahmin edilmektedir. Akad

---

⁷⁵ Martin Sicker, **The Pre-Islamic Middle East**, Westport CT., Praeger Publications, 2000, s.20.

krallarının, Suriye'nin kuzeyine ve Güneydoğu Anadolu'ya yöneldikleri dönemlerde Hurrilerin bazı küçük kent devletlerini yönetecek kadar güçlendikleri bilinmektedir. Ancak bu güç, Hurrilerin tek başlarına merkezi bir devlet olmalarını sağlayabilecek derecede büyük olamamıştır. Hurrilerin yönetimi altına girmiş kentler arasında en bilineni bugünkü Kerkük yakınlarında bulunan Gasur kenti'dir. Hurri dili Akadça ile oldukça benzer özellikler göstermekle birlikte, Kuzeydoğu Kafkasya dilleriyle de ortak yönleri bulunmaktadır. Bu nedenle, Sami kökenli olmadıkları düşünülmektedir. Zağros dağlarına kadar yayılmış oldukları bilinen Hurrilerin batıda da Anadolu içlerine kadar yayıldıkları bilinmektedir, ancak bir toplum olarak varlıklarını her dönem sürdüren Hurriler siyasal bir güç olarak ancak M.Ö.2000'in sonlarında varlık bulabilmiştir. Buna rağmen, Anadolu ve Mezopotamya arasında aracı bir role sahip oldukları ve bölge toplumları üzerinde çok ciddi kültürel etkileri oldukları düşünülmektedir.⁷⁶

2.1.4.2. İsin-Larsa Krallıkları

İsin, Mezopotamya'da bugünkü Bağdat'ın 200 km. kadar güneydoğusunda, Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan bir kente verilmiş bir addır. Ur sülalesinin ve dolayısıyla Ur şehrinin yıkılmasıyla birlikte bölgede oluşan iktidar boşluğu, çeşitli kavimlerin burada güç mücadelesine girmesine neden olmuştur. İsin kenti yöneticileri, bu iktidar mücadelesi içinde bir süre için Mezopotamya'nın güneyinde hakim güç olmayı başarmış topluluklardan biridir. Ur şehrinin güç kaybederek zayıflamaya başladığı dönemlerde dahi İsin kralı İşbi-erra, Ur egemenliğini tanımaya devam etmiş, ancak Ur'un ortadan kalkacağına aşık olmalarıyla birlikte İsin'in bağımsızlığını ilan etmiş ve topraklarını en önemli dini merkezlerden biri olan Nippur'a kadar genişletmiştir. Nippur'u ele geçirmiş olmak, İşbi-Erra'nın hakimiyetini kuzeyde Kerkük, güneyde bugünkü Bahreyn'e kadar kabul ettirmesinde oldukça önemli bir etken olmuştur. Öyle ki; Ur şehrinin yıkılışının ardından sekiz yıl geçtikten sonra İşbi-Erra kendisini Ur hanedanının meşru halefi olarak kabul ettirmeyi başarmıştır.⁷⁷

---

⁷⁶ Köroğlu, a.g.e., s. 96

⁷⁷ Sicker, a.g.e., s. 21

İsin'in Mezopotamya'daki egemenliği, ticaretin iyileştirilmesi ve Fırat'ın doğusundaki bazı kentlerin de hakimiyet altına alınması ile birlikte iyice pekişmiştir. Ancak, Âsur kralı İşme-Dagan döneminde, çölden batıya Akad krallığının bulunduğu bölgeye doğru hareket eden Amurruların da etkisiyle İsin'in Mezopotamya içindeki gücü giderek azalmaya başlamış, Amurrular Kiş ve Nippur kentlerinde kent devletleri kurarak bölgede önemli bir güç oluşturmuşlardır.⁷⁸

2.1.4.3. Amurrular

Amurrular, Bereketli Hilâl'de bugünkü Suriye'nin bulunduğu bölümde yaşamış en büyük Sami topluluğudur. Amarru ismi, onlara doğu komşuları olan Sümerler tarafından verildiğinden isimleri Sami dilinde değildir. Amoritler olarak da bilinen Amurruların isimleri erken dönem savaş ve av tanrılarında birinin adı olmakla birlikte daha sonraları Bâbilliler tüm Suriye'yi ifade etmek için bu ismi kullanmış ve Akdeniz'i de "Büyük Amurru Denizi" olarak adlandırmışlardır.⁷⁹

Tarih sahnesine ilk olarak Akad kralı Sargon döneminde çıkan Amurrular, aşamalı olarak Suriye, Lübnan ve nihayet oldukça güneye inerek Filistin'de varlık göstermişlerdir. Sargon'un Amurru'yu istila ettiği tarihe kadar başkentleri Mari, bir Sümer hanedanlığı olarak kalmıştır. Ancak bir yazıtta kendisinin güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar olan bütün toprakları fethettiğini söyleyen Sümer fatihi Lugal-zaggisi'nin, Sargon'a yenilmesiyle birlikte Amurrular da Sümer halkı arasından ayrılmaya başlamıştır. Amurrular, Suriye'de yaşayan bir topluluk olarak bilinmelerine karşın, aslında M.Ö. 2100 ile 1800 arasında kuzeyde Âsur'dan güneyde Larsa'ya kadar birçok yerde birçok hanedanlık kurarak Mezopotamya'nın birçok bölgesinde hakimiyet kurmuşlardır. Bunlar arasında en önemlisi Bâbil krallığıdır.⁸⁰

---

⁷⁸ A.y.

⁷⁹ Philip K. Hitti, **History of Syria: Including Lebanon and Palestine**, New York, Macmillan Publications, 1951, p.65

⁸⁰ A.g.e., s.66

2.1.5. Bâbil ve Âsur Krallıkları

İkibin yılı aşan bir tarih, bütün batı Asya'ya hatta Mısır'a kadar uzanan bir siyasi güç, yoğun ve zengin bir dini kültür, son derece üretken bir edebiyat, sanat ve bilimsel çalışmalar; bütün bunlar Bâbil ve Âsur medeniyetlerinin yada köken itibariyle adlandırmak gerekirse Akadların en temel özellikleridir. Medeniyetleri kökenleri anmak konusunda tartışmalı görüşler olmakla birlikte bugün Romalılar ve Yunanlar arasında varolagelen halef-selef ilişkisinin geçmiş medeniyetlere de uyarlanması mümkündür.⁸¹ Elbette ki, bu durum sonradan gelen medeniyetin öncekine önemli katkılar yaptığını inkar etmek anlamı taşımamaktadır.

Bâbil ve Âsurlular Sami kökenli topluluklar olup, periyodik olarak Arap çöllerinden Mezopotamya ovasına doğru göç etmişlerdir. Sami kökenli olmaları, Âsur ve Bâbil medeniyetlerinin incelenmesi sürecinde oldukça önemli bir unsur olmuştur; zira bu köken onların Bereketli Hilâl'deki diğer Sami topluluklarla ilişkileri ve onlardan farklı yönlerinin belirlenmesinde önemli bir rol oynamaktadır.⁸²

Bereketli Hilâl'de, M.Ö. 3000 yılının ilk yarısından itibaren Sami kökenli isimlerin varlığına rastlanmaktadır. Bu durum bizi, Samilerin en azından bu tarihten itibaren Sümerlerle barışçıl ilişkiler içerisinde oldukları sonucuna ulaştırmaktadır. Ancak daha sonra, M.Ö. 2350'de Sargon'un bütün Mezopotamya'yı birleştirerek Suriye ve Anadolu'ya akınlar düzenlemesiyle birlikte Samiler oldukça büyük bir güç kazanmışlardır. Böylece, bilinen dünyanın tümüne hükmeden ilk krallık kurulmuştur. Ayrıca, "dünyanın dört bir yanına" hükmetmek bu noktadan sonra Samiler için devamlı nitelikte bir ideal olarak kalmıştır. Bu durum aynı zamanda kralın niteliğinde de önemli bir değişikliğe neden olmuştur; kral artık tanrının devlet içerisindeki temsilcisi değil, yaptığı işlerle neredeyse bir tanrı niteliği kazanmıştır. Monarkın öneminin artması devlet içerisinde kral-din adamı rekabetinin kral lehine bozulmasına neden olmuştur. Bu andan itibaren din adamları kralın hizmetindedir ve krala karşı sorumludur.

---

⁸¹ Sabatino Moscati, **The Face of the Ancient Orient: A Panorama of Near Eastern Civilizations in Pre-Classical Times**, Chicago, Quadrangle Books, 1960, p.59

⁸² Moscati, **Ancient Semitic Civilizations**, p.48

2.1.5.1. Âsur Krallığı

Âsur kenti Büyük ve Küçük Zap ırmaklarının Dicle ile birleştikleri kesimde, Dicle Nehri'nin batı kıyısında yer almaktadır. Ülke ve kent adını, baştanrı Âsur'dan almıştır. Kent uzun bir süre önemli bir ticaret ve kültür merkezi olmuştur. Zağros dağlarının doğusundan elde edilen kalay ve güneyden sağlanan tekstil ürünleri Âsurlu tüccarlar tarafından bu merkezden Orta Anadolu'ya ve diğer ihtiyaç duyulan bölgelere pazarlanmıştır. Âsur kentinin M.Ö. 2000 yılı başlarında ticarete oynadığı rol, gerek kentnin kendi siyasi yapısını, gerekse Anadolu'nun gelişim çizgisini köklü bir biçimde değiştirmiştir. Bu dönemde, Âsur Devleti bütün Bereketli Hilâl uygarlıkları arasında sivrilmiştir. Diğer yandan bu ticari ilişkiler, Anadolu'nun ilk kez yazıyla tanışmasına da vesile olmuştur.⁸³

Âsur Krallığı üç ayrı dönemde varlık göstermiştir. İkinci bin yılın ilk yarısı Eski Âsur, ikinci yarısı Orta Âsur, M.Ö. 1000 ile 612 yılları arası ise Yeni Âsur olarak adlandırılmaktadır. Eski Âsur krallığı adı verilen dönem öncelikle bir Akad hanedanı olan Iluşuma tarafından kurulmuş daha sonra Amurru kökenli I. Şamşi-Adad ile birlikte Mezopotamya'nın kuzey kesiminde devam etmiştir. Arşivlerden alınan bilgiler ışığında, I. Şamşi-Adad'ın Bâbil kralı Hammurabi'nin çağdaşı ve rakibi olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁴

Âsur'un, Bereketli Hilâl içerisinde nüfuz alanı en büyük ve en güçlü devletlerden biri konumuna gelmesi, Şamşi-Adad döneminde gerçekleşmiştir. Özellikle, Anadolu'ya yönelik olarak artan ticari ilişkiler ve buna bağlı olarak gelişen ekonomik yapı, ülkenin bölgede en etkin güç haline gelmesine önemli katkılarda bulunmuştur. Anadolu ile geliştirdiği kervan ticaretinin yanı sıra batıya doğru yaptığı seferlerle yukarı Habur bölgesini de denetim altına alan Şamşi-Adad güneyde Bâbil, batıda Fırat'ın kollarından biri olan Balih ırmağı ve doğuda Zağroslara kadar uzayan bir alanda hakimiyet kurmuştur.⁸⁵

---

⁸³ Köroğlu, a.g.e., s.101

⁸⁴ Köroğlu, a.g.e., s.102

⁸⁵ Moscati, **Ancient Semitic Civilizations**, s.53

Şamşı-Adad döneminin ardından Âsur krallığı oldukça uzun bir duraklama dönemine girmiş, M.Ö. 1500 dolaylarında Hurri-Mitanni devletinin egemenliğine girmiştir. Bu çöküş döneminin son bulması, yaklaşık yüz yıl sonra Hititlerin Hurri-Mitanni devletini yıkması ile gerçekleşebilmiştir. Âsur krallığı, ikinci bin yılın ikinci yarısında yeniden siyasi arenada oldukça güçlü bir biçimde var olmaya başlamıştır. Hurri-Mitanni devletinin zayıflamaya başlamasıyla birlikte, Âsur kentini yeniden bölgesel bir krallık haline dönüştürme çabaları, ilk olarak kral Âsur-uballit tarafından başlatılmıştır. Bu dönemde yeniden Zağroslara ve kuzeyde Toroslara kadar genişlemeyi başaran ülke, çağdaşı Bâbil ile de geçici bir süre için de olsa çatışma içinde olmamasının da etkisiyle daha sonraları hem Suriye'nin kuzeyine hem de Mezopotamya'nın içlerine doğru uzanarak Bereketli Hilâl'in en güçlü devleti konumuna gelmiştir.⁸⁶

Orta Âsur devrinin en önemli özelliklerinden biri, özellikle verimli topraklara sahip bölgelere, seferler düzenleyerek büyük kentlerin tarımsal ürün ihtiyaçlarını karşılama yoluna gidilmesidir. Bu bölgeleri denetim altına almak amacıyla düzenlenen seferler, ülkenin de hızla genişlemesini beraberinde getirmiştir. Böylece yeni kontrol altına alınan bölgelere, nüfus nakli söz konusu olmuştur. Özellikle, Kuzey Suriye'den göç ettirilen nüfusun büyük çoğunluğunun büyük kentlerin kuruluşunda ve tarımsal faaliyetlerde çalıştırıldığı bilinmektedir. Bunun yanı sıra, zengin kentlerin de kontrol altına alınması, ganimet yoluyla zenginleşmenin önünü açmıştır. Âsurluların ganimet olarak ele geçirdikleri en önemli unsurlar, Bâbil'in güneyine düzenlenen seferler sonucu Sümer ve Akad mirası ve Bâbil kenti ile özdeşleşmiş Marduk heykelidir. Bu heykelin, Âsur kentine getirilişi Âsur'a ayrı bir saygınlık kazandırmıştır.⁸⁷

Orta Âsur döneminin en son güçlü kralı I. Tiglat-pileser, Fırat'ın öte yakasına 28 sefer düzenleyerek ülkenin sınırlarını kuzeyde Karadeniz'e, güneyde ise Bâbil kentine kadar genişletmiştir. Ancak bu dönemde, Aramiler tarafından oldukça yoğun bir göç dalgası başlamış, Aramiler Suriye'nin kuzeyinde ve Güneydoğu Anadolu'da bazı kentleri ele geçirmişlerdir. Aramiler, Sami kökenli

---

⁸⁶ Köroğlu, a.g.e., 132

⁸⁷ Köroğlu, a.g.e., s.134-135

bir topluluk olup Suriye ve Arap çöllerinde göçebe kabile-aşiret yapısına sahip olmaları nedeniyle Doğu Akdeniz, Güneydoğu Anadolu ve Mezopotamya'ya başka bir ifadeyle Bereketli Hilâl'in hemen her bölgesine yayılmayı başarmışlardır. Ancak tarihin herhangi bir döneminde herhangi bir bölgede siyasal bir güç yada ortak bir kültür oluşturmaları mümkün olmamıştır. I. Tiglat-pileser'in Arami göçlerini durdurmaya yönelik olarak düzenlediği seferler bu göçebe topluluğu durdurmaya yetmemiş, daha sonra bu nüfustan yeni kentler kurmak, ordu oluşturmak gibi alanlarda faydalanılarak Âsur halkıyla kaynaşması sağlanmıştır.⁸⁸

I. Tiglat-pileser döneminden sonra zayıflamaya başlayan Âsur krallığının zayıflamasına neden olan en önemli etkenlerden birinin askeri seferler olduğu düşünülmektedir. Sayıca oldukça fazla olmalarının yanı sıra bu askeri seferlerin maliyetleri de oldukça yüksektir. Ayrıca ülkenin en genç kesiminin orduya alınmaları ve uzak mesafelere sefere gönderilmeleri de ülke açısından oldukça yıpratıcı olmuştur. Bu seferlerin ülkenin zayıflamasında önemli bir etken olmalarının bir başka nedeni de ekonomik açıdan oldukça yüksek maliyet gerektirmeleridir. Ülkenin ekonomik kaynakları bu askeri seferlerde kullanılmış, ancak yeni fethedilen yerlerden elde edilen ganimetler bu maliyeti karşılamaya yetmemiştir. Elbette ki; bu seferler ülkenin güç kaybetmesine neden olan tek faktör değildir. Askeri seferleri bir iç etken olarak kabul etmek gerekirse, bir diğer zayıflatıcı faktör de dış etken olarak sınıflandırılabilir. Bu dış etken daha önce de değinilen göçlerdir. Ülkenin merkezine uzak bölgelerde bulunan kentlerin göçmenler tarafından kontrol altına alınması da ülkenin direncinin kırılmasında önemli bir etken olmuştur.⁸⁹

M.Ö. 2000'in başlarında büyük tüccar ailelerin yürüttüğü uluslararası serbest ticaretin merkezi olan Âsur kenti, dönemin ikinci yarısında önce Hurri-Mitanni Devleti'nin egemenlik alanına girmiş, 13. yüzyıldan itibaren de Bâbil, Mari ve Eşnuna gibi krallıklarla birlikte bağımsız bölgesel bir güç olmuştur.

---

⁸⁸ Köroğlu, a.g.e., s.138-150

⁸⁹ George Stephen Goodspeed, **A History of the Babylonians and Assyrians**, New York, Charles Scribner's Sons, 1902, p.179

Birinci bin yılın başlarından itibaren de Mezopotamya’da rakipsiz bir krallık ve imparatorluk konumuna yükselmiştir. Bu nedenle Mezopotamya tarihinin 10. yüzyıl ile 7. yüzyıl sonu arasındaki 400 yıla yakın bir dönemi ‘Yeni Âsur’ olarak adlandırılır. Bu süreç, Orta Âsur döneminde kaybedilen toprakların geri alınması ve yeni bir krallığın yapılanması çalışmaları ile başlamaktadır. İmparatorluk dönemi olarak adlandırılan dönem ise III. Tiglat-Pileser dönemi ile başlamaktadır ki, bu dönemde sınırlar güneyde Basra Körfezine, güneybatıda Mısır’a, batıda Anadolu’nun iç kesimlerine kadar genişleyerek Bereketli Hilâl’in neredeyse tümünü kapsamıştır.⁹⁰

Yeni Âsur Devleti’nde, genel olarak devlet yönetimi anlayışı Mezopotamya geleneklerinin devamı niteliğindedir. Devletin ilk ortaya çıkış sürecinde temel unsur olan tapınaklar, devlet yönetimi anlayışında da temel gücün tanrılardan alınmış olduğu inancını da beraberinde getirmiştir. Şöyle ki; Yeni Âsur kralları güçlerini tanrılardan aldıklarını öne sürerek sık sık yönetimlerinin kökeninin onlara dayandığını belirtmiş, Sümer, Akad ve Bâbil tapınaklarını ve tanrılarını yüceltmişlerdir. ‘Büyük Kral’, ‘Güçlü Kral’, ‘Dört bir yanın Kralı’, ‘Sümer ve Akad Ülkesinin Kralı’ gibi unvanlarla anılan kralların tahta çıkış biçimi ne olursa olsun tanrılar tarafından seçilmiş olduklarına inanılmıştır. Bu nedenle Kral, tanrılara hizmet eden en büyük rahip ve orduları komuta eden en büyük savaşçı niteliğindedir.⁹¹

Âsur Devletinin yeniden güç kazanması M.Ö. 1000 yılında Adad-nirari döneminde gerçekleşmiştir. Öncelikle Âsur, Kalhi ve Ninova kentlerinin bulunduğu başkent çevresinde güvenlik sağlanmış, ardından krallığın güçlenmesine yönelik adımlar atılmıştır. Kuzey ve batıdan gelen Arami göçlerine karşı başarılı seferler gerçekleştirilmiş ve Bâbil’in kontrolüne geçen Kerkük bölgesi Adad-nirari döneminde yeniden ele geçirilmiştir.

Yeni Âsur döneminin bir diğer önemli kralı III. Tiglat-pileser’dir. M.Ö.745 yılının Nisan ayında tahta çıkan III. Tiglat-pileser, yıl sonuna doğru güneye doğru

---

⁹⁰ Köroğlu, a.g.e., s.151

⁹¹ Moscati, **Ancient Semitic Civilizations**, s. 79

hareket etmek üzere bir ordu oluşturmuştur. Bu süreçte durmaksızın güneye ilerlemiş olan Arami kabileleri oldukça kalabalıklaşmış, Bâbil'e girerek aşağı Zap'tan itibaren bütün Dicle vadisini işgal etmişlerdir. Ancak III. Tiglat-pileser, bu kabilelerin işgal ettikleri kentlere girerek bu kabileleri Dur Karigalzu, sippar ve Nippur kentlerinden atarak iki büyük hisar inşa etmiş, kanallar açmış ve tüm bölgenin doğrudan Âsur hakimiyetine girmesini sağlamıştır. Bunun üzerine Bâbil, Borsippa ve Kutha'dan din adamları Âsur'un elçisine Âsur kralını 'Sümer ve Akad ülkesinin kralı' olarak kabul ettiklerini bildirmişlerdir. Bu dönemden bir yıl kadar sonra Âsur, yönünü güneydoğuya çevirmiş, Hazar Denizi'nin güney kıyısında bulunan dağlık bölgeye kadar ilerlemiş ve burada bulunan Med'lere Âsur egemenliğini kabul ettirmiştir.

Doğu seferlerini takip eden dört yıl süresince Halep'in kuzeyinde kalmış tek kent devleti olan Arpad'a sefer düzenlemeyi planlayan Tiglat-pileser'in, bu sefer öncesinde Urartular'ın bir yandan Suriye'deki kent-devletini desteklerken öte yandan Urmiye gölünü aşarak Fırat'ın yukarı kesimlerine ilerlediklerini öğrenmesi üzerine Urartularla da savaşmıştır. Böylece ele geçirdiği topraklarla birlikte Kuzey Suriye'nin tamamı Âsur'un egemenliği altına girmiştir. III. Tiglat-pileser tahtta kaldığı onsekiz yıl içerisinde Suriye'nin orta kesimini de ele geçirerek Mısır sınırına dayanmış, ayrıca Filistin'i de Âsur egemenliği altına almayı başarmıştır. Ancak Tiglat-pileser'in bu denli başarılı olmasında tek etken askeri dehası değil, aynı zamanda politik kabiliyetidir. Tiglat-pileser, eyalet sistemine benzer bir yönetim biçimi oluşturmuştur. Fethedilen bölgelerdeki askeri güçler, Âsur yönetimini temsil etme yetkisi verilmek suretiyle idari görevlere getirilmiş ve kentlerin Sami dünyasının sosyal ve siyasi örgütlenmesine uygun biçimlenmesi sağlanmıştır. Bu eyaletlerin ikisi Bâbil'in doğusunda, ikisi doğudaki dağlık kesimde, biri Suriye'nin kuzeyinde, biri ondokuz bölgeyi içine alacak biçimde Hamat'ta, diğeri Şam da olmak üzere ikisi Suriye'nin merkezinde, ikisi Fenike'de ve bir tanesi de İsrail'in kuzeyinde oluşturulmuştur. Bu eyaletlerde görevlendirilen askerin görevi eyaletleri saldırılara karşı korumak ve buralarda Âsur menfaatlerini gözetmektir.⁹²

---

⁹² Goodspeed, a.g.e., s. 238

Tiglat-pileser tarafından kurulmuş olan bu sistem, daha önceki Âsur krallarının da yaptığı gibi fethedilen bölgelere insanların yerleştirilmesi konusunda gösterdiği farklılıklar açısından önem taşımaktadır. Zira Tiglat-pileser fethedilen bölgelerin nüfus yapılarında son derece önemli değişiklikler yaparak kitlesel yer değiştirmeler gerçekleştirmiş ve fethedilen bölgelerin halklarını Âsur içlerine değil, daha önce fethedilen uç bölgelere göç ettirmiştir. Bu şekilde örneğin, Bâbil'den yüzotuzbeşbin insan Suriye topraklarına yerleştirilmiş, aynı şekilde Suriye'den otuzbin insan doğuya ve kuzey kesimlere gönderilmiştir. Bu sistemin en önemli sonucu, bu şekilde yerel yada milliyetçi ruhtan kaynaklanabilecek ayaklanma ve isyanların önüne geçilmesidir.⁹³

Tiglat- pileser tarafından kurulmuş olan eyalet sisteminde atanmış valiler, krala bütünüyle bağlı olmakla birlikte tehlikeli olmalarına yol açabilecek her türlü yetkileri sınırlandırılmıştır. Bunun yanı sıra sistem kral ve eyaletler arasında iletişim ve haberleşmenin sağlanması amacıyla kurulmuş bir posta teşkilatını da bünyesinde barındırmıştır. Bu şekilde, ülkenin dört bir yanında gelişen her türlü olaydan kralın anında haberdar olması sağlanmış ve bu istihbarat sistemi sayesinde derhal harekete geçme kabiliyeti kazanılmıştır. Bu dönemde gerçekleştirilen bir diğer önemli gelişme, ordunun her zaman hazır ve güçlü olabilmesi için yeni birlikler kurulmuş olmasıdır.⁹⁴

Tiglat-pileser yönetimindeki Âsur İmparatorluğunun, eyalet sistemi içerisindeki tek istisna kenti Bâbil'dir. Tiglat-pileser, M.Ö. 729 yılında Kaldelilerin isyan çıkarması sonucu aldığı Bâbil'e bir eyalet valisi yada görevli atamamış, kendisini doğrudan Bâbil kralı olarak ilan etmiştir. Aynı durum, Tiglat-pileser'in ardından tahta geçen oğlu V. Şalmaneser için de geçerli olmuş, kayıtlarda bu iki hükümdarın ismi Bâbil kralları listesinde yer almıştır.

V. Şalmaneser'in, sadece dört yıl süren iktidarının ardından Âsur İmparatorluğu'nun son güçlü kralı olarak anılan II. Sargon tahta geçmiştir. II.

⁹³ Goodspeed, a.g.e., s. 239

⁹⁴ Köroğlu, a.g.e., s. 166

Sargon'un önceki krallarla kanbağı olup olmadığı konusunda kesin bir bilgi bulunmamaktadır. V. Şalmeneser'in öldürüldüğü ayda tahta çıkmasına karşı, herhangi bir tepki yada muhalefetle karşılaşmamış olması ve bugüne kadar bulunan kaynaklardan yalnızca bir tanesinde bile olsa, III. Tiglat-pileser'in oğlu olduğunun belirtilmiş olması, selefleriyle arasında kan bağı olduğu ihtimalini güçlendirmektedir.⁹⁵

II. Sargon'un tahta geçmesiyle birlikte başta Frig kralı Midas tarafından desteklenen Hitit krallıkları olmak üzere, doğu Akdeniz'de Mısır ve Güney Mezopotamya'da Bâbil ile ilgilenen Elam krallıkları Âsur'a karşı çeşitli cephele oluşturmaya başlamışlardır. Ayrıca Urartular da Kafkaslardan gelen göçebeleri güneye yönlendirmiş ve İran'da Medlerle, Anadolu'da Friglerle Âsur'a karşı birleşmişlerdir. Ancak Sargon, Filistin üzerinden Mısır sınırına dayanmayı başarmış, Urartu ve Elam'ı baskı altına alarak Bâbil üzerinde egemenliğini ilan etmiştir.⁹⁶

Sargon dönemi imparatorluk içerisinde ilerlemecilik ile muhafazakarlığın, güç ve zayıflığın aynı anda yer aldığı bir dönemi ifade etmektedir. Bu dönem, bir dizi savaşlar dönemi olsa da genellikle Sargon'un düzenlediği seferlerin çoğu aslında önemsiz, ufak tefek topluluklara yönelik olmuştur. Bâbil'de karşılaştığı ayaklanmalar oldukça güçsüz ve sözde birleşmelerden ibaret kalmış, bunun yanı sıra Urartular bile, Tiglat-pileser'e karşı gösterdikleri direnişin benzerini göstermemişlerdir. Kendinden önceki kralların da uyguladığı nüfus nakillerini Sargon da devam ettirmiş, ancak kapsamını daha da genişletmekle kalmamış, imparatorluğun bir ucunda yaşayan toplulukları diğer bir ucuna göndermek suretiyle bu toplulukların yaşamında köklü değişiklikler yapmıştır. Sargon döneminin en önemli özelliklerinden biri de, köylü kesimi her zaman ticaret yapanlardan yada fethedilen yerlerde büyük oranda mal sahibi olan zenginlerden daha az önemseyen bir politika izlenmiş olmasıdır. Önemi kaybetmiş olan

---

⁹⁵ Bu konuda kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmadığını belirten Goodspeed'e karşılık Köroğlu, bir kaynakta Sargon'un Tiglat-pileser'in oğlu olduğuna ilişkin bilgi olduğunu bildirmektedir. Bkz: Goodspeed, a.g.e., s.243 ve Köroğlu, a.g.e., s.167

⁹⁶ Köroğlu, a.g.e., s.169-172

köylüler dağılmış, kimi eyaletlerde serf, kimi de köle haline gelmiş; topraklar fethedilen bölgelerden getirilen yabancılarla doldurulmuştur. Böylece devletin yapısı son derece suni bir görünüm kazanmıştır. Ancak Sargon dönemi ile ilgili olarak kesin olan bir ifade bulunmaktadır ki, bu da Âsur İmparatorluğu tarihinin hiçbir döneminde toprak açısından bu kadar geniş; altın, gümüş ve benzeri madenler açısından bu denli zengin; sanat ve mimari açısından bu kadar parlak; tanrılara ve tapınaklara bu denli bağlı olmadığıdır. Sargon, boş arazilerin ağaçlandırılmasıyla, çıplak tepelerin verimli hale getirilmesiyle, su kanalları ve bentlerinin inşasıyla yakından ilgilenmiş, ayrıca isteklerin değil, ihtiyaçların karşılanmasına, her türlü ihtiyaç için daha düşük fiyatlar uygulanmasına yönelik politikalar izlemiştir.⁹⁷

Âsur İmparatorluğu'nun, III. Tiglat-pileser döneminden itibaren başlayan genişleme ve büyüme süreci kesintisiz olarak Aşurbanipal dönemine kadar devam etmiştir. Aşurbanipal'den sonra Elam ve Arap kabilelerin desteğiyle Kalde sülalesinin Bâbil'i ele geçirmesi, Anadolu'da çeşitli toplulukların güçlenerek tehlike oluşturmaya başlaması ile birlikte Âsur iyiden iyiye güç kaybetmeye başlamıştır. Nihayet ilerleyerek Mezopotamya'nın büyük bir bölümünü ele geçiren Bâbilliler ve Anadolu içlerine ilerleyen Medler'in Âsur elinde kalan son kent olan Harran'ı da ele geçirmesi sonucu Âsur İmparatorluğu son bulmuştur.

Ancak Âsur'un yıkılışı, Âsur kültürünün ve geleneklerinin tamamıyla ortadan kalkması anlamı taşımamaktadır. Durum daha çok iktidarın ve gücün Âsur'dan Bâbil'e geçmesi olarak ifade edilmektedir. Güneydoğu Anadolu'da, Suriye'nin kuzeyinde ve Dicle'nin yukarı kesimlerinde, kendi kaderine terk edilen bölgelerin bazılarında yeni yönetimlerin başa gelmesi ve Bâbil'in yeni otoriter güç olarak varlık göstermesi sonucu Âsur, Bâbil tarafından tamamen egemenlik altına alınmış ve vergiye bağlanmıştır.

---

⁹⁷ Goodspeed, a.g.e., s.263

2.1.5.2. Bâbil Krallığı

Bâbil tarihi genellikle kronolojik olarak aşağıdaki dönemlere ayrılmıştır:

- Birinci Bâbil Hanedanı (M.Ö. 1800-1600 arası)
- Kassit Hanedanı (M.Ö. 1600-1155 arası)
- İkinci İsin Hanedanı (M.Ö. 1155-1027 arası)
- İkinci Deniz Ülkesi Hanedanı (M.Ö. 1026-1006 arası)
- Bazi Hanedanı (M.Ö. 1005-986 arası)
- E Hanedanı (M.Ö. 976-647 arası)
- Kalde Hanedanı (M.Ö. 626-539 arası)

Ancak bu dönemlerin, birçoğu başka toplulukların egemenliği altında geçtiğinden, yapılan çalışmalarda Bâbil, Âsur tarihine benzer biçimde Eski Bâbil Dönemi, Orta Bâbil ve Yeni Bâbil Dönemi olmak üzere üç bölümde de incelenmektedir.⁹⁸

M.Ö. 2000 yılının başlarında III. Ur Hanedanının yıkılması, özellikle Amurruların etkisi altındaki Mezopotamya kültürünün kendini göstermeye başlamasını da beraberinde getirmiştir. Bu dönem, Suriye'nin çöl kesimlerinden gelen Amurruların yoğun bir biçimde göç etmeye başladıkları dönemdir. Son Ur kralı olan Şu-Sin'in, kenti korumak amacıyla etrafına yüksek duvarlar ördürmesi de işe yaramamış, nihayetinde Amurrular yeni küçük krallıklar kurmuş ve kendilerini de mevcut kentlerin kralı olarak ilan etmişlerdir. Böylece Mezopotamya, özellikle kuzeyde çok sayıda küçük ve orta büyüklükte siyasi yapılardan oluşan bir yapıya bürünmüştür. Güneyde ise durum kuzeyden farklı biçimde gelişmiştir. Ur kentinin merkezini ele geçiren İsin kralı İşbi-erra, bölgedeki kontrolü ele geçirerek İsin'i yeni başkent olarak ilan etmiş ve M.Ö. 2017'de Birinci İsin Hanedanlığını kurmuştur. Bölgede Ur döneminden kalma gelenekleri devam ettiren İşbi-erra, tarımdan ve Pers körfezinden getirilen lüks ticari mallardan vergi alarak ekonomik düzeni devam ettirmiştir. Ancak, bölgede

⁹⁸ Gwendolyn Leick, *The Babylonians: An Introduction*, London, Routledge Publications, 2003, p.24

Ur döneminden kalma problemler de devam etmektedir. Toprakların aralıksız üst üste ekilmesi nedeniyle verimi azalmış olmasının yanı sıra, güneyde su sıkıntısı da had safhaya ulaşmıştır. Bu durum, sulama kanalları inşa etmek gibi hidrolik projeleri zorunlu kılmıştır. Diğer yandan, İsin kenti diğer kentlerin tehdidi altında kalmış, özellikle güney komşulardan olan Larsa kenti 200 yıl süren İsin egemenliğini ciddi biçimde tehdit etmeye başlamıştır. İki kent kanlı bir egemenlik mücadelesine girişmiş ve birbirlerinin su kaynaklarını keserek toprakların ekolojik dengesini ciddi biçimde sarsıntıya uğratmışlardır. Ancak Larsa kentinin, Körfez'den bir sulama kanalı açarak İsin'e karşı önemli bir avantaj elde etmesi sonucu İsin kenti iyiden iyiye zor duruma düşmüş ve sona doğru yaklaşmıştır. M.Ö. 1794 yılında ise Larsa kralı Rim-Sin'in, İsin'i tamamen ortadan kaldırarak Bâbil de dahil olmak üzere Mezopotamya'nın güneyine tamamen hakim olmuştur.⁹⁹

Ancak Larsa'nın, güney Mezopotamya'daki hükmü fazla uzun sürmemiştir. Aynı dönemde kuzeyde farklı topluluklar halinde yaşayan Amurrular, bir yandan Suriye'nin doğusunda Halep'ten Fırat boylarına kadar genişlerken; diğer bir Amurru kolu daha doğuda Eşnuna'dan Diyala nehrine kadar yayılmış; bir başka Amurru kolu ise Dicle'den Âsur'a doğru yayılmıştır. Ancak, Bâbil'in etrafında Bâbil'e ulaşmak isteyen bir başka siyasi yapı daha bulunmaktadır; İran'ın güneybatısında bulunan ve Ur kentinin yıkılmasıyla birlikte Mezopotamya'nın siyasi yapısında en etkin topluluklardan biri haline gelmiş olan Elam, varlığını daha baskın biçimde göstermiştir.¹⁰⁰

Bu denli karmaşık bir ortamda, Bâbil'in kutsal bir kent olması nedeniyle Bâbil'e sahip olmak bölgede en etkin güç olabilmek açısından son derece önemli olmuştur. Bu nedenle, Sumu-abum tarafından kurulmuş olan Amurru hanedanının altıncı kralı olan Hammurabi M.Ö.1792 yılında Bâbil'i Larsa'dan almayı başarmıştır. Hammurabi'nin, Bâbil kralı olduğu dönem de ülkesi: Kiş, Sippar ve Borsippa kent devletlerini de içine alan görece küçük bir ülkedir. Ancak bu kent devletlerinden Sippar gelişen bir ticaret kenti olması ve Bâbil için kutsal güneş

⁹⁹ Leick, a.g.e., s.31

¹⁰⁰ Sicker, a.g.e., s.23

tanrısı Şamaş tapınağını barındırması açısından oldukça büyük bir önem taşımıştır. Ancak ülke Şamşi-adad yönetimindeki Âsur krallığı ve güneyde Rim-Sin yönetimindeki Larsa krallığının tam ortasında kaldığından ilk yıllarında Hammurabi bu iki ülke ile işbirliği içerisinde olmuş, onların seferlerine eşlik etmiş ve daha çok Bâbil'in ekonomik altyapısını kurmakla ilgilenmiştir. Su kanalları bu dönemde inşa edilmiş ve hisarlar güçlendirilmiştir.¹⁰¹

Krallığının ilk otuz yılında, çeşitli devletlerle işbirliği içerisinde gerçekleştirdiği birkaç sefer dışında çok önemli başarılarla imza atmamış olan Hammurabi, otuzuncu yılın ardından gücünü tüm Mezopotamya'ya göstermiş; Rim-Sin'i esir alarak Ur, Uruk, İsin ve Larsa kentlerini ele geçirmiş, daha sonra eski müttefiki olan Mari krallığına yönelmiştir. Bu dönemden itibaren Hammurabi'nin tek rakibi olarak Halep tarafındaki Yamhad krallığı kalmıştır.¹⁰²

Hammurabi, yalnızca bir savaşçı olarak değil, ülkenin her türlü sosyal ve ekonomik sorunuyla da bizzat ilgilenen bir idareci olarak ün yapmıştır. Halkın kendisiyle doğrudan iletişim kurmasından yana bir tavır gösteren Hammurabi, tapınakların onarımı gibi işlerle kendisi ilgilenecek düzeyde sosyal boyutu önemsemiştir. Tarihin ilk yasaları olarak bilinen¹⁰³ 'Hammurabi Yasaları'nın uygulanmasında dahi hakimlik ve yargıçlık işlerini kendisi yürütmüştür.¹⁰⁴

Hammurabi yasalarında Bâbil toplumu üç gruba ayrılmıştır. Bunlardan ilki ve en üstünü 'awilum' adı verilen din adamları sınıfıdır ki, her türlü hak ve özgürlüğe sahip bir sınıf olarak belirlenmişlerdir. Bir diğer sınıf olan 'muşkênum' sınıfı özgür olmakla birlikte çeşitli yasal kısıtlamalara tabi olan kişilerden oluşmuştur. Son olarak en alt sınıf olarak varlığını sürdürmüş ve 'wardum' olarak

¹⁰¹ Leick, a.g.e., s.34

¹⁰² Moscati, **Ancient Semitic Civilizations**, s.52

¹⁰³ Burada mutlaka belirtilmesi gereken nokta, Hammurabi yasalarının tarihin ilk yasaları olarak bilinmesine karşın, 1947 yılında Hammurabi'den yaklaşık yüzelli yıl önce yaşamış olan Lipit-iştar adlı bir Sümer kralı tarafından yazılmış bir yasa kitabesinin günışığına çıkarıldığıdır. Daha sonra 1948 yılında Bağdat'ta ortaya çıkarılan ve Bilalama adlı bir krala ait olduğu bilinen bir başka yasa kitabesi Hammurabi'den ikiyüz yıldan fazla bir zaman öncesine dayanmaktadır. Bugün ortaya çıkarılmış en eski yasa kitabesi ise, Samuel Noah Kramer tarafından 1952'de bulunmuş olan ve yine Hammurabi yasalarından üç yüz yıl önce yaşamış olan Sümer kralı Ur-Namnu tarafından yazılmış yasa kitabelerdir. Geniş bilgi için bkz: Kramer, a.g.e., s.76-77; ayrıca Moscati, **Ancient Semitic Civilizations**, s.80

¹⁰⁴ Köroğlu, a.g.e., s.112

adlandırılmış olan köleler sınıfıdır. Bilindiği gibi, ‘kısasa kısas’ fikriyle oluşturulmuş Hammurabi yasaları cezalandırmada eşitlik anlayışı içermektedir. Ancak bu eşitlik, sınıflar arası değil, sınıf içi eşitliktir. Örneğin; rahipler sınıfından bir kişi rahipler sınıfından bir kişinin gözüne zarar verdiği takdirde kendisinin gözüne de aynı zarar verilecektir. Ancak bir rahibin özgür kişilerden birinin gözüne zarar vermesi durumunda, cezası bir gümüş para ödemek olacaktır.¹⁰⁵

Hammurabi yasaları yaklaşık olarak üç yüz maddeden oluşmaktadır ve Sami dilinde övgü dolu bir giriş ve lanetler yağdıran bir son söz içermektedir. Stel adı verilen kabartma bir taş üzerine çivi yazısı ile yazılmış olan yasa bugün Fransa’da Louvre müzesinde sergilenmektedir.¹⁰⁶

Hammurabi dönemi, Eski Bâbil döneminin zirveye ulaştığı dönem olarak kabul edilmektedir. Hammurabi merkezi bir devlet yapısı kurarak kent devletlerini tek bir çatı altında toplamayı başarmış, ancak kurduğu devlet fazla uzun ömürlü olamamıştır. Ölümünün ardından kent devletleri birer birer bağımsızlıklarını ilan etmiş, Orta Fırat kesimi yeni bir Amurru krallığı tarafından ele geçirilirken, güneydeki verimli topraklar Deniz Ülkesi Hanedanı adı verilen bir topluluk tarafından işgal edilmiştir. Ancak, Birinci Bâbil Hanedanının ve dolayısıyla eski Bâbil döneminin sonunu getiren topluluk, Anadolu’da Van Gölü etrafında yaşayan Hint-Avrupa kökenli Hititler olmuştur.¹⁰⁷

Orta Bâbil dönemi olarak adlandırılan M.Ö. 1500 ile M.Ö. 612 yılları arasındaki dönem, Bâbil kentinin Kassit hanedanının eline geçtiği dönemdir. Kassit hanedanı adına ilk olarak Hammurabi’nin haleflerinden biri olan Kral Şamşu-iluna döneminde Kassitlerle girilen bir çatışmayı anlatan bir yazıtta rastlanmaktadır. Birinci Bâbil Hanedanının çökmesiyle birlikte önemli bir boşluk ortamının olduğu Mezopotamya’ya doğudaki dağlardan gelmiş oldukları düşünülen Kassitler, öncelikle etraftaki kent devletlerini ele geçirerek güçlenmiş

---

¹⁰⁵ Moscati, **Ancient Semitic Civilizations**, s.81

¹⁰⁶ Kramer, a.g.e., s.76

¹⁰⁷ Leick, a.g.e., s.41

ve ardından Hitit kralının Bâbil'den aldığı kutsal Marduk heykelini geri alarak Bâbil'e geri getirmişlerdir. Bu şekilde, Bâbil tanrısının halk üzerindeki etkisinden kaynaklanan güce sahip olan Kassit kralı, Bâbil geleneklerini diğer alanlarda sürdürmeye devam etmiş ve Güney Mezopotamya'yı tek bir siyasi çatı altında toplamayı başarmıştır.¹⁰⁸

Kassit hanedanı, Bâbil tarihinin en uzun ömürlü hanedanıdır. M.Ö. 1600 ile M.Ö. 1155 yılları arasında varlığını sürdürmüş olan bu hanedan döneminde, Bâbil'de gerçek bir refah, huzur ve barış ortamı hakim olmuştur. Krallığın merkezi bugünkü Bağdat'ın 30 km. batısına, Fırat ve Dicle nehirlerinin birbirlerine en yakın olduğu bölgeye taşınmış; Bâbil bir törensel ve dini merkez haline getirilmiştir. Ancak ömrünün uzunluğuna rağmen Kassit hanedanı Bâbil'de kurulmuş devletler arasında hakkında en az bilgi sahibi olunan hanedanıdır. Bunun en önemli nedenlerinden biri, Kassitlerin Bâbil geleneklerine son derece uyum sağlamış olmaları ve bunun yanı sıra kayıtlarında Bâbil dilini kullanmış olmalarıdır. Kendi dillerine ait bilgiler bulunmadığından kökenlerine ilişkin detaylı bilgiler de bulunamamıştır. Ancak Kassit hanedanı ile başlayan Orta Bâbil döneminin Eski Bâbil dönemi ile arasındaki en büyük fark, eski Bâbil döneminin çok parçalı siyasi yapısına karşılık Kassit hanedanı ile birlikte sınırları net bir ulusal monarşinin hayata geçirilmiş olmasıdır.¹⁰⁹

Kassit hanedanı döneminde huzur ve barış ortamının sağlanmış olmasında en büyük etken Kassit krallarının dış politikaları olmuştur. Birkaç küçük istisna dışında Kassitler savaşçı ve istilacı bir yapı sergilememiş, aksine ülke içinde istikrarın sağlanmasına daha büyük önem vermişlerdir. İyi organize edilmiş bir orduya sahip olmasının yanı sıra, nüfusun kırsal alanlara yerleştirilmiş olması, Bâbil'in bu dönemde kendine yeten bir yapıya kavuşmasını da sağlamış; dışardan gelebilecek saldırı yada göçlere karşı da dayanıklı hale getirmiştir. Bu durum, Mezopotamya'da varlık gösteren diğer devlet ve toplulukların politikalarıyla taban tabana zıt bir görüntü oluşturmuş olsa da, devamlı birbirleriyle yarış

---

¹⁰⁸ Köroğlu, a.g.e., s.119

¹⁰⁹ Leick, a.g.e., s.44-45

halinde olan diğer devletlerin saldırılara çok daha açık yapısı karşısında, yarışın dışında kalan bir devlet olarak Bâbil'in korunmasına yardımcı olmuştur.¹¹⁰

M.Ö. 1200 dolaylarında, Anadolu'daki Hitit Devleti yıkılmıştır. Hititlerin yıkılması Bereketli Hilâl'in tamamı üzerinde önemli etkiler yaratmıştır. Özellikle Suriye'de Hitit tarafından hakimiyet altına alınmış devletler bu dönemde birer birer bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Aramiler olarak adlandırılan yerli halk bağımsız kent devletleri kurmaya başlamıştır. Bu dönemde, Mezopotamya üzerinde Âsur hakimiyeti giderek artan biçimde kendisini göstermeye başlamıştır. Âsur kralı Aşur-uballit döneminde evlilik yoluyla Bâbil'e yapılabilecek Âsur saldırıları engellenebilmişse de daha sonra başa geçen Tukulti-ninurta'nın özellikle ticaret yollarının ele geçirilmesi amacıyla düzenleyeceği seferlere engel olunamamıştır. Bu andan itibaren Bâbil kenti otuziki yıl boyunca sürecek bir Âsur egemenliği altına girmiştir. Daha sonra Adad-Şuma-Usur adlı Bâbil kralının, Âsur kralını esir almasıyla Bâbil kurtarılmış olsa da bu durum uzun sürmemiş, bu kez Elam saldırıları başlamıştır. Ancak, Nebukednezar yönetiminde Elam'a karşı direniş, kentin merkezinin İsin'e taşınmasına yol açmış ve İkinci İsin Hanedanı böylece başlamıştır.¹¹¹

İkinci İsin Hanedanı'ndan itibaren Bâbil kenti göçmen kabileler tarafından sık sık istila edilmiş ve burada kısa ömürlü hanedanlar varlık göstermişlerdir. Deniz Ülkesi Hanedanı, İkinci İsin Hanedanının ardından onsekiz yıl boyunca Bâbil'de hüküm sürmüştür. Daha sonra Dicle boylarından geldiği bilinen Bazi Hanedanı ve nihayet E Hanedanı ile Orta Bâbil dönemi son bulmuştur.

Yeni Bâbil Hanedanı büyümeye, Yeni Âsur İmparatorluğu ile birlikte başlamıştır. Âsur kralı II. Aşurnasirpal döneminde başlayan barış süreci daha sonra Bâbil'i ele geçirmeye yönelik saldırılara dönüşmüş, ancak Kalde sülalesine karşı başarı sağlanamamıştır. Âsur İmparatorluğu'nun zayıflamaya başlamasıyla birlikte Bâbil kralı, Medlerle işbirliği yaparak Âsur'un başkentini Harran'a kadar

---

¹¹⁰ Leick, a.g.e., s.50

¹¹¹ Leick, a.g.e., s.55

taşımasına yol açacak derecede ilerlemiş; ardından M.Ö. 605 yılında Mısır ordularını da yenerek Mezopotamya'nın tek hakimi olmuştur.¹¹²

Bâbil kenti ününe ve meşhur Asma Bahçeleri'ne bu son dönemde, Kalde Hanedanı döneminde kavuşmuştur. Uzun yıllar ekonomik açıdan istikrarlı, refah seviyesi yüksek olan Bâbil'de edebiyat, sanat, astronomi, matematik ve tıp gibi alanlarda oldukça önemli çalışmalar gerçekleştirilmiştir.

Bâbil, Kalde Hanedanı döneminden sonra Mezopotamya'da önemli bir güç haline gelen Persler'in kontrolü altına girmiş, daha sonra M.Ö. 331 yılında Büyük İskender tarafından ele geçirilmiştir.

2.1.6. Suriye ve Filistin'in Erken Dönem Tarihi

Suriye ve Filistin tarihinde ilk dönemlerden itibaren güçlü ve büyük devletler varlık gösterememiş, özellikle erken dönem yapıları çok parçalı ve küçük devletlerden müteşekkil olmuştur. Bu küçük devletler, tarihin hiçbir döneminde bağımsız bir siyasal yapıya sahip olmamış olsalar dahi, belirtilmesi gereken nokta: bunların antik çağ ticaretinde oldukça önemli rol üstlendikleri ve antik çağ savaşlarında genellikle ödül olabilecek derecede önem arz ettikleridir. Bu topraklar üzerinde büyük devletlerin oluşmamış olması, erken dönem tarihi ile ilgili kaynakların yetersizliğine sebep olmaktadır.

Mısır ve Bâbil kaynaklarından edinilen bilgiler ışığında, Samilerin ilk olarak Suriye ve Filistin topraklarında yerleşmiş oldukları anlaşılmaktadır. Ancak bu kaynaklar, en erken M.Ö. 3500 dolaylarına ilişkin bilgi verdiklerinden, Sami kökenli toplulukların bu toprakların ilk sakinleri olup olmadıklarına dair net bir bilgi edinilememiştir. Ancak Âsur-Bâbil, Kenâni, Arami, Arap, İbrâni ve Etiyopyalı toplulukların Sami ırkının kolları olması ve bu topraklara ilk yerleşenlerin de muhtemelen Arap yarımadasından gelmiş olmaları, Samilerin Suriye ve Filistin'e ilk yerleşenler oldukları sonucu çıkarılabilir.¹¹³

---

¹¹² Köroğlu, a.g.e., s.201

¹¹³ Lewis Bayles Paton, **The Early History of Syria and Palestine**, New York, Charles Scribner's Sons Publications, 1901, s.2

Suriye'nin tarihi ve nüfus yapısına ilişkin olarak üç temel belirleyiciden söz edilmektedir. Birincisi coğrafi çeşitliliğin bir yansıması olarak varlık bulmuş, son derece farklı dini ve etnik grupların bir araya gelmesi biçiminde oluşmuş demografik yapıdır. Çok parçalı toprak yapısı herhangi bir topluluğun bu bölgede büyük bir devlet kurmasına izin verecek kadar büyük bir toprak parçası bulma olanağını ortadan kaldırmıştır. İkincisi üç tarihi kıtanın arasında son derece stratejik bir konuma sahip olması nedeniyle Suriye toprakları tarihin her döneminde istila ve işgallere son derece açık bir yapıya sahiptir. Suriye'nin tarihini önemli oranda etkileyen üçüncü faktör ise, dinamik kültürün iki önemli unsuru olan doğuda Sümer-Bâbil ile güneyde Mısır'a oldukça yakın olmasıdır. Bu konumu sebebiyle Suriye toprakları çeşitli zamanlarda Hint-Avrupa etkilerine de açık hale gelmiştir. Ayrıca Nil deltasından Filistin boyunca devam ederek Suriye'ye ulaşan ticaret yolu da Suriye'nin Bereketli Hilâl'de yaşayan topluluklar içinde önemini artıran bir unsur olmuştur.¹¹⁴

Suriye'de yaşadıkları bilinen ilk topluluk daha önce detaylarına değinilen Amurru'dur. Amurru'ların yaşamış oldukları coğrafyanın zenginliği iki temel özelliğe dayanmaktadır. Birincisi bu toprakların sulamalı tarıma elverişli olması, ikincisi ise komşularla ticari ilişkiler kurmaya olanak sağlamasıdır. Akdeniz'in karaya en çok girmiş olduğu bölge olan İskenderun Körfezi sahil boyu ile Bereketli Hilâl'in geri kalanı arasında doğal bir koridor oluşturmuştur. Doğal koridorlar, bir bölgenin gerek ticari yapısı gerekse düşünce tarihi açısından oldukça büyük önem taşımaktadır. Zira, bu doğal koridorlar kültürel kaynaşma sürecine yön veren unsurlardandır. Amurru toprakları kuzeyden ve batıdan dağlarla çevrili olup, güneyde bir çöl ile diğer topraklardan ayrılmakta, geçiş yolu olarak bir yönü denize diğer yönü vadiye uzanan dar bir geçit arasında kalmaktadır. Toros dağlarının eteklerinde bulunan bölge; Basra Körfezi, Dicle nehri etrafında Ninova, batıda Suriye limanları ve Tel-Halaf, Harran, Mari, Halep gibi kentlerin bağlantı yolunun başlangıç noktası olma özelliği taşımıştır. Bu

---

¹¹⁴ Hitti, a.g.e., s.59-61

transit alan özelliği, Amurrulardan sonra burasının Bâbil, Mısır, Âsur, Kalde, Pers ve Makedonyalılar tarafından işgal edilmesine neden olmuştur.¹¹⁵

Amurruların ardından Suriye’de yaşadığı bilinen bir diğer topluluk Kenânilerdir. Kenâniler, Amurrular’ın güney kolu olarak bilinmekte ve bugünkü Suriye, Lübnan ve Filistin topraklarında yaşayan nüfusun büyük bir çoğunluğunu oluşturmaktadır. Filistin’in (bu adı almadan önce bugün) bulunduğu bölge de Kenan topraklarının içinde kalmaktadır. Kenan bölgesi, güneyde Mısır, batıda Girit ve Miken, kuzeyde Hitit ve doğuda Fırat-Dicle vadisinin oluşturduğu çemberin içinde kalan yerlerden oluşmaktadır.¹¹⁶ Bugünkü Filistin’in İncil’deki adı olan Kenan, Suriye-Filistin bölgesi için kullanılan bir ifade iken Kenâni, Aramiler dışında Suriye hinterlandında yerleşik halkın tümü için kullanılan bir ifadedir.¹¹⁷

Kenâniler, bölgelerinin doğal kaynakları ve ekonomik koşullarını değerlendirerek ekonomik faaliyet alanlarını genişletmişlerdir. Temel uğraşları tarım, balıkçılık ve ticarettir. Bâbillilerin kullandıkları saban ile tanışmaya kadar zirâi faaliyetlerini elle yapıyorlardı. Tahta bir tutaca bağlanan çakmaktaşı dişlilerden oluşan bir orak ile biçilen ekin, bu şekilde biçilmeye M.Ö. 1000 yılına kadar devam etmiştir. Ancak bu tarihten sonra ilk demir aletler kullanılmaya başlanmış, özellikle Filistin’in merkezinde demirden yapılmış saban parçalarına rastlanmıştır. Kenânilerin tarımda dibi taşlarla dolu bir yük taşıma kızağını harman kaldırmakta kullandıkları, tahılı çatala benzer tahta bir aletle samandan ayırdıkları ve taştan yapılmış el değirmenleriyle un haline getirdikleri ve taş fırınlarda ekmeğe dönüştürdükleri bilinmektedir. Bu durum, aslında Suriye’nin kırsal kesimlerinde bugün rastlanabilecek herhangi bir manzaradan pek de farklı değildir.¹¹⁸

---

¹¹⁵ Hitti, a.g.e., s.70

¹¹⁶ Philip K. Hitti, **The Near East in History: A 5000 Year Story**, Princeton NJ., D. Van Nostrand Publications, 1961. p.88

¹¹⁷ Moscati, **Ancient Semitic Civilisations**, p.99

¹¹⁸ Hitti, **History of Syria: Including Lebanon and Palestine**, p.85

Kenâniler'in genel siyasal eğilimi askeri olmaktan çok barışçıl bir tavır sergilemektir. Ticaret, sanat ve dini işlerin daha fazla önemsendiği Kenâni toplulukları Mısır, Hitit, Mezopotamya ve Pers egemenliğine boyun eğerek güvenliklerini vergi ödemek suretiyle satın almak yolunu seçmişlerdir.

Suriye ve Filistin'de varolmuş ilk siyasal yapıların Bereketli Hilâl'in diğer bölgelerinde olduğu gibi kent devletleri olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Mısır kaynaklarından edinilen bilgiler ışığında, Mısır'ın bu kent devletleri üzerinde egemen güç olduğu anlaşılmaktadır. Bu hakimiyet kendisini vergiye bağlama ve askeri seferler düzenleme biçiminde göstermiştir. M.Ö. 2000 yıllarına ait Mısır metinleri içerisinde yer alan birtakım kent devleti ve kral isimlerinin Amurru diline özgü olması bu dönemde Amurruların Mezopotamya'dan Filistin'e Bereketli Hilâl'in her noktasında etkin olduklarını göstermektedir. Ancak bu durum o bölgede kent devletlerinin varlığının aksine bir işaret sayılmamaktadır. Zira Amurruların da kent devletleri biçiminde örgütlenmiş oldukları ve uzun bir süre Mısır'ın uydu devletleri olarak varlıklarını sürdürdükleri bilinmektedir. Bu durumun istisnası olan kentler yalnızca Halep, Katna ve Kargamış'tır. Adı geçen bu kentler Mezopotamya'nın etkisi altındadır.¹¹⁹

Suriye ve Filistin'deki kent devletlerine yansımaları açısından Mezopotamya hakimiyeti ile Mısır hakimiyeti arasında belirgin bir takım farklar göze çarpmaktadır. Şöyle ki; Mezopotamya egemenliği kalıcı fetihler yapmaya dönük olup, hakimiyeti sürekli ve kesin kılma eğilimindedir. Bu nedenle fethedilen bölgelerde kitlesel nüfus nakilleri söz konusu olmuştur. Fakat Mısır hakimiyeti buna göre nispeten daha yumuşak biçimde gerçekleşmiş, amacın siyasi olmaktan çok ekonomik olması dolayısıyla fethedilen devletlerin vergiye bağlanması yada Mısırlıların bölgeye yerleştirilmesi suretiyle ülkenin faaliyetlerinin kontrol edilmesi biçiminde tezahür etmiştir.¹²⁰

Ancak Mısır'ın bölge üzerindeki hakimiyeti Mısır'ın M.Ö. onüçüncü ve ondördüncü yüzyılda yaşadığı bir kriz sebebiyle zayıflamış, bu dönemde Suriye-

¹¹⁹ Moscati, *Ancient Semitic Civilizations*, p.108

¹²⁰ Moscati, a.g.e., s.109

Filistin bölgesinde mevcut kent devletleri birbirleriyle bağımsızlık mücadelesine girişmiş, ancak öteden beri sürekli bir savaş hali içinde olan bu kent devletlerinden hiçbiri bölgenin tek hakimi olmayı başaramamıştır. Bu duruma son veren olay ise, M.Ö. 1200 yılı dolaylarında denizden gelen istilacıların, Filistin'e kalıcı olarak yerleşmek suretiyle İbrâni Krallığını kurmaları olmuştur. Çeşitli kavimlerin kurduğu kent devletlerinden oluşan İbrâni Krallığı, M.Ö. 1000 yılında Suriye-Filistin bölgesinde siyasi birlik sağlayabilmiş ilk devlettir.¹²¹

İbrâniler iki önemli göçle Kenan topraklarına yerleşmiş ve İncil'de yer almaları dolayısıyla Suriye-Filistin bölgesinin en bilinen kavimlerinden olmuşlardır. İlk göçleri M.Ö. ondördüncü yüzyılda Aramilerle bağlantılı biçimde, ikincisi ise onüçüncü yüzyılda Mısır'dan gerçekleşmiştir. Bu dönemde oldukça ilerlemiş olan Kenan medeniyeti içine göçmen olarak, yerleşen İbrâniler, Kenânilerden tarım tekniklerini, yerleşik yaşamı ve en önemlisi okuma-yazmayı öğrenmişlerdir.

İbrâniler'in dünya tarihi içindeki önemleri Musa'nın öncülüğündeki bir kabilenin Filistin'e doğru yol aldıkları esnada yeni bir tanrısal inancı kabul etmesiyle başlamaktadır. "Vadedilmiş topraklara" doğru olan bu yolculuk, bir yönüyle askeri bir sefer niteliği taşıırken, diğer yanıylada barışçıl bir girişim niteliğindedir. Bölge halkıyla evlilikler ve daha önceden bölgede yerleşik akrabalarının da desteğiyle güçlenen topluluk, iyiden iyiye güçlenmiş ve özellikle Ürdün'ün batısındaki yüksek kesimlerde kök salmışlardır. Tek tanrı inancıyla bir araya gelmiş olan oniki kabileden meydana gelmiş olan bu topluluk 'İsrail' adını almıştır.¹²²

İbrânilerin tarihine ilişkin bilgilerin oldukça büyük bir bölümü kutsal kitaplardan İncil ve Tevrat'a dayanmaktadır. Bu kitaplardan edinilen bilgiler ışığında İbrânilerin kökeninin üç temel unsura dayandığı tespit edilmektedir. Bunlardan birincisi, İbranilerin ilk olarak Aşağı Mezopotamya'da görülmeleridir. Eski Ahit'te, İbrahim Peygamber'in Ur kentinden göç ettiği, Fırat boyunca

¹²¹ Philip K. Hitti, **The Near East in History**, p. 91

¹²² Hitti, **The Near East in History**, p.96

ilerleyerek Harran'a ulaştığı ve buradan da Tanrı'nın kendisine vaat ettiği topraklara, Filistin'e indiği anlatılmıştır. İkincisi Mısır'da ikametleridir ki daha sonra Firavun'un baskısından kaçarak Musa önderliğinde Mısır'dan çıkmışlardır. Üçüncüsü yukarıda belirtilen Filistin yolculuğudur ki Tanrı, Yahova adıyla, bu yolculukta Musa'ya vahiy yoluyla İbrahim'in dinini devam ettirmek ve bu dini yayma görevi vermiştir. İlk semavi dinin ortaya çıkışını da ifade eden bu gelişme daha sonra İsrail halkının da oluşmasına doğru atılmış ilk adım sayılmaktadır.¹²³

---

¹²³ Moscati, **Ancient Semitic Civilizations**, p.126

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YAKIN DÖNEMDE BEREKETLİ HİLÂL VE ORTADOĞU

3.1. ONDOKUZUNCU YÜZYILDA BEREKETLİ HİLÂL'DE SOSYO-EKONOMİK DURUM

Bereketli Hilâl, tarihin her döneminde Mısır, Türkiye, İran ve Arap yarımadası gibi Ortadoğu'nun diğer kesimleri ile yakın ilişkiler içerisinde olmuştur. Aslında Bereketli Hilâl ile bu bölgeler arasındaki ilişkiler her zaman bu bölgelerin kendi aralarındaki ilişkilerinden daha güçlü olmuştur.

Bereketli Hilâl'i dünyanın diğer bölgelerinden ayıran önemli belirleyici özellikleri bulunmaktadır. Öncelikle sosyal yapı üzerinde son derece büyük öneme haiz olan din olgusu Bereketli Hilâl'in sosyal ve ekonomik yapısında son derece önemli, kalıcı, yapısal özellikler ilave etmiştir. Bugün dünya nüfusunun büyük çoğunluğunun mensup olduğu üç din olan Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam dinlerinin ilk yayılma alanı olarak Bereketli Hilâl, tarih boyunca bu dinlerin etrafında gelişen sosyal, kültürel, ekonomik ve askeri olaylara sahne olmuştur. Bereketli Hilâl üzerinde egemen olmuş topluluklar da bu dinlere mensup olup, çoğunlukla dini yayılcılık hedefleri doğrultusunda bölgeye hakim olmaya çalışmış ve bölgenin sosyo-kültürel yapısını şekillendirmişlerdir.

İslam dininin ortaya çıktığı 7. yy.dan bu yana Bereketli Hilâl'de üç önemli topluluk ve buna bağlı olarak üç dil hakim olmuştur. Araplar, Türkler ve Perslerin dominant unsurlar olarak bölge içerisinde varlıklarını sürdürmeleri, Arapça, Türkçe ve Persçe'nin bölgenin en çok konuşulan dilleri olmasının önünü açmıştır. Bu topluluklar arasında Bereketli Hilâl'e yönelen ilk grup Araplardır. Başlangıçta yalnızca Arap yarımadasında bulunan Araplar, 'fetih' yoluyla İslam dinini yaymak amacıyla Bereketli Hilâl'i geçerek batıda Atlantik'ten doğuda Çin ve Hindistan'a kadar genişleyen bir imparatorluk kurmayı başarmışlardır. Bu süreç içerisinde Bereketli Hilâl topraklarını da içine almak üzere, hakimiyet kurdukları

bölgelerde İslam dinini yayarak bu bölgelerin sosyo-kültürel yapılarında köklü değişiklikler yaratmışlardır. Ancak 10. yy.dan itibaren Persler'in İslam dinini kabul etmiş olmalarına karşın Arap hakimiyetini zayıflatmaya başlamışlar ve Arapça'nın İslam dininin kültürel dili olmasına karşı çıkararak, evrensel dil haline gelmesinin önünü tıkamışlardır. Bu dönem yalnızca Pers dilinin hakim olmaya başlaması ile değil, aynı zamanda Perslerin de bölge üzerinde hakim olmaya başlaması ile sonuçlanmıştır. Ancak Türkler, Hintliler ve diğer Asya toplulukları üzerinde yaşanan Pers etkisi fazla uzun sürememiş, bölgenin üçüncü büyük gücü olan Türklerin hakimiyeti ele geçirmesiyle son bulmuştur.¹²⁴

11.yy.da Ortadoğu'ya yerleşmeye başlayan Türkler, ilk olarak Avrupalıların geri çekilmesini sağlamış ve kısa zamanda Anadolu'da hakimiyet kurarak genişlemeye başlamışlardır. Bu dönemden itibaren başlayan Osmanlı hakimiyeti Dağlık Lübnan, Arap çölleri ve Fas dışında tüm Arap bölgelerinde ve Bereketli Hilâl topraklarının tamamında varlığını sürdürmüştür. Bu nedenle Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde Bereketli Hilâl topraklarındaki her türlü sosyal, kültürel, dini, ekonomik ve ticari unsur Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetimi ve denetimi altında şekillenmiştir.

Ortadoğu'da nüfusun büyük çoğunluğu büyük kent merkezleri dışında kalan kırsal alanlarda yaşamış, geçimini çobanlık, tarım yada her ikisini icra etmek suretiyle sağlamıştır. Temelde su olanaklarına bağlı olarak sürdürülebilir tarım, genellikle kış yağışlarına bağımlı kalmıştır. Ancak Bereketli Hilâl topraklarında Fırat ve Dicle nehirlerinin suladığı verimli vadilerde, Nil vadisinde ve Şam kenti yakınlarında bulunan sulak alanda, kış yağışlarına bağımlı kalmadan, önemli boyutta tarımsal ürün elde edilmiştir. Kış yağışlarına bağlı olarak üretilen buğday, arpa gibi tahıl ürünleri yalnızca kişilerin kendilerini geçindirmelerine ve vergilerini ödemeye olanak sağlarken, Bereketli Hilâl'in verimli topraklarından elde edilen pamuk, şeker, hurma gibi ürünlerin ticareti mümkün olmuştur.¹²⁵

---

¹²⁴ Bernard Lewis, **The Shaping of the Modern Middle East**, New York, Oxford University Pres, 1994, pp. 11-13

¹²⁵ Roger Owen-Şevket Pamuk, **20. Yüzyılda Ortadoğu Ekonomileri Tarihi**, Çeviri: Ayşe Edirne, İstanbul, Sabancı Üniversitesi Yayınları, Ekim 2002, s.10

Arap yarımadası ile Bereketli Hilâl arasında kan bağı bulunmaktadır. Milattan sonraki ilk bin yıl içerisinde Bereketli Hilâl, Arap yarımadasındaki çöllerden göç ederek, özellikle Suriye ve Irak'taki steplere ve ekili alanlara yerleşen kabile ve topluluklarla dolmuştur. Buna ek olarak, Bedevi kabileleri kışlarını Arap yarımadasında, yazlarını ise suyun bol olduğu Bereketli Hilâl'e göç ederek geçirmişlerdir. Göçmenler Ortadoğu'da bulunan muhtelif taşınabilir ihtiyaç maddelerini, et ve deve yünü, savaş malzemeleri ve törensel ürünleri atlarla ve deve sürüleriyle Bereketli Hilâl'e, özellikle de Suriye ve Irak'a taşımışlardır. Buna karşılık, Irak ve Suriye bu kabilelere küçük miktarlarda da olsa tütün, tahıl, şeker ve şeker mamulleri, kumaşlar ve çeşitli dokuma malları satmıştır. Bedeviler Suriye, Irak ve Kuzey Arabistan arasında kervanların, özellikle de her yıl hac ziyareti için Şam'dan Medine'ye giden kervanların yağmalardan korunmasında önemli rol üstlenmişlerdir.

Suriye'nin güneyinde ticaret Mısır' a doğru yönelmişken, Suriye'nin kuzeyi ve Irak'ın kuzeyinde Türkiye ile ticari ilişkiler daha yoğun olmuştur. 17. ve 18. yüzyıllarda nüfusu 150.000'e yaklaşan Halep, İstanbul ve Kahire'den sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük kenti haline gelmiş, güneybatı Asya'da en önde gelen ticaret ve el sanatları merkezi olmuştur. Suriye'de olduğu gibi Anadolu'nun güneyinde, Kuzey Irak'ta ve Kuzey Arabistan'da oldukça büyük bir pazar bulma olanağı yakalayan Halep, 1775 yılında yaklaşık 750.000 dolar değerinde ticaret yapmıştır. Başta tekstil ürünleri olmak üzere Halep malları kervanlar aracılığıyla Diyarbakır, Musul ve Bağdat'a ulaşmış, buradan da Kafkaslar, Ermenistan, İran ve Hindistan'a gönderilmiştir. Halep, aynı zamanda Avrupa'dan ithal edilen mallar için de önemli bir merkez konumundadır.¹²⁶

Nüfusu yaklaşık olarak 20.000 ile 50.000 arasında olan Bağdat da Bereketli Hilâl'in önemli ticaret merkezlerinden biridir. Tarihi İpek Yolu üzerinde olması nedeniyle Tahran ve Hamadan ile bağlantı içinde olan Bağdat'tan kervanlar aracılığıyla Halep ve Şam'a, yada ırmak taşımacılığıyla Basra Körfezine Pers

---

¹²⁶Charles Issawi, **The Fertile Crescent 1800-1914: A Documentary Economic History**, New York, Oxford University Press, 1988, p.12

malları ticareti yapılmaktaydı. Buna karşılık Avrupa'dan ve Hindistan'dan İran'a gönderilen mallar da önce Halep ve Şam'a, daha sonra buralardan Bağdat'a gelerek nihai noktalara ulaştırılmaktaydı. Ancak Bağdat mamul mal üretimi konusunda, ticaret alanında gösterdiği başarıyı gösterememiş, ticaretin oldukça gerisinde kalmıştır. Bağdat'ta bir takım yünlü dokumalar, tütün ve hurma dışında neredeyse hiçbir ciddi üretim gerçekleştirilmemiş, ekonomi dış ticaretin sirkülasyonu çerçevesinde şekillenmiştir.¹²⁷

19. yüzyılda üretim ve ticaretin ayrı ayrı şekillenmiş olduğu ekonomik yapıda önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Farklı zamanlarda Ortadoğu'nun çeşitli bölgeleri ticaret ve taşımacılık alanında önemli gelişmeler kaydetmiş, dünyanın çeşitli bölgeleri ile bu alanlarda entegrasyon süreci içerisine girmişlerdir. Bir yandan Süveyş Kanalı gibi yeni ticaret yolları oluşurken, diğer yandan Tebriz- Trabzon gibi eski ticaret yolları yeniden canlanmıştır. Ticaret yollarındaki bu değişiklik ticaretin eski merkezlerde odaklanması sorununa son vererek, ulaşılabilen alanları genişletmiştir. İskenderun, İzmir, Beyrut gibi antik liman kentlerinde büyük ve modern limanlar inşa edilmiştir. Bu kentlerde inşa edilen modern limanlar daha önce çok sayıda küçük bölgeye dağılmış olan ticaret trafiğini bu kentlere yönlendirmiş, bunun yanı sıra birkaç bölgede inşa edilen demiryolları da ticaretin yoğunlaşmasında önemli rol oynamıştır. Avrupa'da talebin artmasından dolayı bu dönemde birtakım yeni ürünler yetiştirilmiş yada bazı eski ürünlerin üretim miktarında önemli artışlar gerçekleştirilmiştir. Örneğin, Mısır pamuğu, Türk tütünü ve İran afyonuna olan talep artmış, buna karşılık kök boyası, meşe kadehi gibi ürünlerin yerine kimyasal muadilleri üretildiği için bu ürünler piyasa paylarını kaybetmişlerdir. Bu arada yaşanan bir başka önemli gelişme de geleneksel tefecilerin yerini aşamalı olarak modern bankaların almasıdır. Bu gelişmeler birdenbire kaydedilmemiş, aşamalı olarak gerçekleşen ilerlemeler olmuş ve her bölgede aynı hız ve zamanda oluşmamıştır, fakat tüm Bereketli Hilâl'de oldukça önemli etkiler yaratmıştır.¹²⁸

---

¹²⁷ Issawi, a.g.e., s.14

¹²⁸ A.y.

20. yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde, Bereketli Hilâl'in ekonomik yapısı içinde hiç kuşkusuz en önemli unsurlardan biri, hatta en önemlisi petroldür. İlk kez 1931 yılında Bahreyn'de bulunan petrol, 1934 yılında ihraç edilmeye başlamış ve bölge ekonomisinde köklü değişiklikler yaratmıştır. Gerek istihdam açısından, gerekse petrolün bulunduğu ülkelerde yeni kentler ve limanların oluşmasına önyak olan gelişmeleri tetiklemesi açısından ve son olarak da Bereketli Hilâl toprakları üzerinde bugün de devam eden çatışmaların temel sebebini oluşturması açısından büyük önem taşımaktadır.¹²⁹

3.1.1. Ticaret Yolları

Ortadoğu'da dönemin en hızlı gelişen ve büyüyen bölgeleri Nil Deltası, İzmir ve İstanbul'dur. Ancak bu bölgeler daha zengin olan Hindistan ve Güney Rusya ve Romanya'ya oldukça uzaktır. Bu nedendir ki, Avrupa tarafından Akdeniz, Kızıldeniz ve Karadeniz üzerinden buharlı gemiler ilk olarak bu bölgelere gönderilmiştir. 1840'lı yıllardan itibaren bu ülkelere taşımacılık İngiliz, Fransız, Avusturya, Rus ve Türk gemileriyle gerçekleştirilmiştir. Modern taşımacılığın ilk adımı olan deniz yolu taşımacılığı Bereketli Hilâl'de ilk kez Mezopotamya nehirlerinde başlamıştır. 1836'da Suriye çöllerinden taşınarak bölgeye getirilen iki gemi Fırat üzerinde kullanılmaya başlanmış, daha sonra 1839 ve 1842 yılları arasında dört adet İngiliz gemisi Dicle üzerinde yolcu taşımacılığı, posta ve ticari mal taşımacılığı için kullanılmıştır.¹³⁰

Deniz yoluyla ticaret, yalnızca bu ülkelerle ticaret yapan Avrupalılar için değil, bu ülkelerin kendi aralarındaki ticaret açısından da giderek daha çok tercih edilen bir yol olmuştur. Daha hızlı olması nedeniyle tercih edilen deniz yolu giderek kervan ticaretini geride bırakmıştır, öyle ki; Filistin ve Mısır arasındaki kervan ticareti bile deniz yoluna kaymış ve bu bağlamda bir liman kenti olarak Beyrut'un bölgedeki önemini artırmıştır.

---

¹²⁹Owen-Pamuk, a.g.e., s.117

¹³⁰Issawi, a.g.e., s.215

1840 yılında aktif olan bir başka deniz yolu hattı da Türkiye'nin Karadeniz kıyılarında İstanbul, Trabzon ve Kafkasya'yı birbirine bağlayan hattır. Bu hattın, Bereketli Hilâl için önemi; İran ticaretini Tebriz-Erzurum-Trabzon hattına yönlendirmiş olmasıdır. Ancak bu durum 1880'li yıllara kadar sürmüş, bu tarihten sonra yeniden canlanan Basra-Bağdat-Hamadan-Tahran hattı kervan ticaretini yeniden diriltmiştir.¹³¹

Bereketli Hilâl'de ticareti en çok etkileyen bölgelerden biri de Süveyş Kanalıdır. Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla Irak'ın Batı Avrupa'yla arasındaki ticaret yolu 14.000 km'den 10.000 km'ye düşmüştür. Bu durum Irak'ın deniz ticaretini birkaç kat artırmakla birlikte daha fazla ticaret yapma şansı olması talebi artırmıştır. Dolayısıyla Irak'ta tarım ürünleri üretimi de artmıştır. Ancak Süveyş Kanalı'nın Şam, Halep ve Musul'a etkisi olumsuz olmuştur. Daha önce Bağdat'a gönderilen mallar ve Bağdat'tan ihraç edilen mallar bu şehirler üzerinden gönderilirken, Süveyş Kanalı'ndan sonra ticaret kanal üzerinden gerçekleştirilmeye başlamıştır. 1869-1871 yılında kervan ticareti beşte dört oranında azalmıştır. Süveyş Kanalı'nın, Şam'ı olumsuz yönde etkilemiş olmasının nedeni özellikle hac seferleri için artık deniz yolunun tercih ediliyor olmasıdır.¹³²

Bereketli Hilâl'in ticari yolları konusunda değinilmesi gereken bir başka nokta da demiryollarıdır. Öncelikle belirtmek gerekir ki Mısır'da ve Türkiye'de inşa edilmiş olan geniş demiryolu ağlarının Bereketli Hilâl'in ekonomik yapısı üzerinde pek önemli etkisi olmamıştır. Birinci Dünya Savaşı ile birlikte Suriye demiryollarının Mısır ve Türkiye demiryolları ile bağlantısının kurulması ve bunun yanı sıra karayolu taşımacılığında kaydedilen ilerlemeler, Bereketli Hilâl'in kendi içinde hem ticaretin hem de komşu ülkeler arasında yolcu taşımacılığının oldukça ileri boyutlara ulaşmasını sağlamıştır. Bu ilerlemenin önüne geçen tek faktör o dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanma sürecine girmiş olmasıdır. Zira, Osmanlı döneminde oldukça geniş bir serbest ticaret bölgesi görünümünde olan bölge, bu dönemden itibaren Suriye, Irak,

---

¹³¹ Isaawi, a.g.e., s.18

¹³² Issawi, a.g.e., s.16

Filistin ve Ürdün'ün artık birer manda devlet olması nedeniyle ticari açıdan ciddi problemlerle karşı karşıya kalmıştır. Özellikle 1930'dan sonra Türkiye ve Mısır'ın gümrüklerini otonom hale getirmelerinin ardından, kendi aralarında bir gümrük tarifeleri anlaşmasına varılmasına karşın, manda yönetimindeki devletler de tarım ve sanayilerini korumak amacıyla gümrük tarifelerini yükseltmişlerdir. Bu durumdan en çok zarar gören ticaret merkezleri transit ticaret yapma olanaklarını kaybeden Halep, Şam ve Musul olmuştur.¹³³

1908'de bütün Müslüman ülkelerin katkısıyla inşa edilmiş olan ve Medine'ye kadar uzanan Hicaz demiryolu ağı da ekonomik açıdan oldukça sınırlı etkiler göstermiştir. Hac seferlerinin bir kısmının demiryolu ile gerçekleştirilmesi sağlanmışsa da bu çok sınırlı kalmıştır. Hicaz Demiryolu, hac seferlerinde büyük oranda deniz yolunun tercih edilmesinin önüne geçememiştir. Bunun yanı sıra Suriye'nin Arabistan'la olan ticaretinde de yeterli etkiyi gösterememiş, gözle görülür bir artış sağlamaktan uzak kalmıştır.¹³⁴

3.1.3. Kentleşme ve Nüfus

19. yüzyılın ilk yarısında Bereketli Hilâl özellikle de özellikle Suriye, kentleşme konusunda dünyanın en ileri bölgelerinden biri haline gelmiştir. Bu dönemde Suriye'nin bölgesel yapılanmasındaki en önemli değişiklik nüfusun ve gelişmişlik düzeyinin iç kesimlerden kıyı kesimlerine doğru kaymasıdır. Bölgesel değişikliklerden biri de gelişimin kuzey Suriye'den güneye doğru kaymış olmasıdır. Bu durumun nedenlerinin başında 17. ve 18. yüzyıllarda bölgenin en ileri kentlerinden olan Halep'in bu dönemde duraklama dönemine girmiş olmasıdır. Halep'te gelişme ve ilerlemenin önünü kesen birkaç faktör bulunmaktadır. Bunların başında 1822'de meydana gelen ve oldukça şiddetli yıkıcı etkileri olan büyük deprem gelmektedir. Yine 19.yy başlarında yaşanan iç savaş ve 1850'de meydana gelen iç karışıklıklar Halep'in lider konumunu koruyamamasında temel etkenler olmuştur. Bu dönemde Beyrut, Şam ve Filistin'de özellikle Yahudi göçmenler tarafından bir dizi modern fabrikalar

¹³³ Owen-Pamuk, a.g.e., s.73-76

¹³⁴ Issawi, a.g.e., s.22

kurulmuşken, Halep bu yatırımlardan yoksun kalmıştır. Bunun yanı sıra Lübnan'ın dağlık kesimleri ve Filistin, başta turizm olmak üzere bir takım kârlı hizmetler sonucu önemli sosyal ve ekonomik gelişmeler kaydetmiştir. Gelişimin güneye kaymasında etkili olan bir başka faktör de bölgenin güney kesiminde demiryollarının kuzeyden çok daha erken bir zamanda tamamlanmış olmasıdır. Kuzeyde demiryollarının inşası için Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi gerekmiştir.¹³⁵

Kentleşmenin tetikleyici unsurlarından biri olan nüfus kaymaları Suriye'de olduğu gibi Irak'ta da kırsal bölgelerden kentlere doğru bir akış biçiminde gerçekleşmiştir. 1800'lü yıllardan itibaren Irak'ta da nüfusun büyük çoğunluğu kırsal bölgeleri terk ederek kentlere, özellikle Bağdat'a kaymıştır. Ticaretin artması, bürokrasinin gelişmesi, çiftçiler üzerinde artan vergi yükü, aşiret topraklarının büyük bir kısmının kentli halk tarafından kullanılması ve buradan sağlanan gelirlerin kentlerde harcanması, aşiret mensupları ile aşiret liderleri (şeyhleri) arasındaki bağların zayıflaması gibi faktörler kent gelirlerinin kırsal bölgelere oranla daha fazla artmasına, dolayısıyla göç oranının da artmasına neden olmuştur. Aşağıda 1800 ile 1914 yılları arasında Bereketli Hilâl'deki kentlerin demografik yapısında gerçekleşen değişimleri içeren tablo 1'de, nüfusun kentlere ve kentler arasında da özellikle kuzeyden güneye doğru kaydığını göstermektedir. Bunun en önemli nedeni, buharlı gemilerle yapılan ticaretin gelişerek o dönemde Irak'ın Suriye ve Türkiye ile olan ticaretini durgunluğa sürüklemiş olması ve Körfez'de deniz ticaretinin iş ve istihdamın büyük bölümünü kendine doğru çekmiş olmasıdır. Basra nüfusunun hızla artmasına karşılık Musul ve Kerkük'te nüfusun durağanlaşmasını buna bağlamak mümkündür.¹³⁶

---

¹³⁵ Genel olarak Bereketli Hilâl'de 18.ve 19. yy'da bölgeler arası kentleşme ve gelişmişlik düzeyi farkları ve nedenlerine ilişkin olarak bkz: Issawi, a.g.e., s.28, Owen-Pamuk, a.g.e., s.89-92

¹³⁶ Issawi, a.g.e., s.32

Tablo 1: Bereketli Hilâl’de Nüfus, 1800-1914

	NÜFUS (Bin)				
	1800	1840	1860	1890	1914
Şam	100	100	100	165	220
Halep	100-150	70	100	130	200
Beyrut	6	10	60	100	150
Hums	(10)	--	--	60	80
Hama	(10)	30-40	--	45	70
Ayıntab	--	25	--	40	70
Trablusgarp	--	15	--	30	50
Latakia	--	--	--	20	25
Saida	6	--	--	11	12
Kudüs	9	13	20	40	80
Yafa	3	5	6	(20)	40
Haifa	9	12	13	20	30
Gazze	8	12	15	20	30
Nablus	8	8	10	15	30
Hebron (el-Halil)	7	8	10	15	25
Bağdat	80	(70)	90	145	200 ^b
Musul	50	80	45	60	70 ^b
Basra	5-50	24	10	18	80 ^b
Necef	--	--	20	--	40 ^b
Kerbala	--	--	30	65	50 ^b
Hilla	10	--	20	30	30 ^b
Kerkük	15	8	25	30	20 ^b

Kaynak: Charles Issawi, a.g.e., s.33

* (^b) ile gösterilen rakamlar 1919 yılına ait rakamlardır.

* (--) ile gösterilen tarihlere ait rakamlara ulaşılamamıştır.

*Parantez içinde belirtilen rakamlar tahmini değerlerdir.

3.2. 1918’DEN GÜNÜMÜZE BEREKETLİ HİLÂL

1800’lü yılların sonu ve 1900’lü yılların başından itibaren gemi taşımacılığı alanında yaşanan hızlı gelişmeler, ortak altın standardının birçok ülke tarafından kabul edilmesi ve telgraf hatlarının kurulması gibi uluslararası gelişmeler, tüm Ortadoğu’da olduğu gibi Bereketli Hilâl’de de ticaretin artmasını ve artan dünya ticaret hacmine paralel olarak bölgenin ticaret hacminin de artmasını sağlamıştır. Avrupa ile ticaretin gelişmesini, yabancı sermayenin, önceleri devlet hesabına ve daha sonra 1880’lerden itibaren liman ve demiryolu gibi altyapı projelerine, toprağa ve fabrika sanayiine yatırımlar izlemiştir. Ancak bu dönemde Avrupa ülkelerinden alınan borçlar ödenememiş, 1870’li yıllardan itibaren iflasa

sürüklenen Osmanlı İmparatorluğu ve Mısır ekonomilerinin yabancıların denetimine girmesine göz yummak zorunda kalmışlardır.¹³⁷

19.yy.ın ikinci yarısında İngiltere ile Osmanlı ilişkileri oldukça olumlu bir zeminde sürdürülmüştür. İngiltere'nin ticari ve ekonomik hedefleri doğrultusunda izlediği genel politika Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü ve bağımsızlığını korumak olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu için de İngiltere'yi potansiyel bir istilacı düşman olarak görmek ve onunla savaşmak yerine yalnızca ticari ve stratejik hedefler güden bir müttefik olarak görmek akıllıca bir tercih sayılmıştır. Ancak 1880'lerden itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun Almanya ile yakınlaşması İngiltere ile ilişkilerin bozulması yönündeki ilk kıvılcım olmuştur.¹³⁸

Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında gerçekleşen çatışmalardan büyük zarar gören Ortadoğu ülkelerinin yanı sıra Bereketli Hilâl'de ekonomik yaşam da son derece önemli yaralar almıştır. Ticaret akışı durmuş, insanlar askere alınmış ve günlük yaşamı da felce uğratacak ölçüde açlık, zorunlu göçler ve hastalıklar çok sayıda ölümlere yol açmıştır. Ancak savaşın sonuçları bununla da kalmamış, Bereketli Hilâl'in siyasi yapısı da önemli değişikliklere uğramıştır. Bir yandan yüzyıllardır varlığını sürdüren devletler çökerken, diğer yandan yeni devletler kurulmaya başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu parçalanmış, yerine Türkiye Cumhuriyeti kurulmuş, ayrıca Milletler Cemiyeti kararıyla Anadolu'nun güneyinde kalan kısmı dışında Bereketli Hilâl toprakları, Filistin/Ürdün, Suriye/Lübnan ve Irak olarak Fransız ve İngiliz manda yönetimleri altında beş parçaya bölünmüştür.

Milletler Cemiyeti'nin Suriye/Lübnan'ı Fransız, Irak ve Filistin/Ürdün'ü İngiliz manda yönetimine bırakmasını düzenleyen 22. maddeye göre; “ *Daha önce Türk İmparatorluğu'na ait olan bu topluluklar, tek başlarına ayakta durabilecek düzeye gelinceye kadar bir manda devletin yardımı ve idari önerilerini kabul etmeleri durumunda, koşullu olarak, bağımsız milletler olarak*

---

¹³⁷ Owen-Pamuk, a.g.e., s.12

¹³⁸ Lewis, a.g.e., s.32

*tanınacaklardır. Manda devletlerin seçiminde ilgili ülkelerin istekleri öncelikli olarak göz önünde bulundurulmalıdır.”*¹³⁹

Tablo 2: Amaca Göre Ülke İçi Harcamalar, (%)

	Irak	Ürdün	Suriye	
	1921-1930	1924-1931	1923-1930	Ortalama
Genel yönetim	34,6	20,8	35,4	28,5
Savunma ve kamu güvenliği	34,4	45,8	28,1	31,9
Ekonomi ve çevre	14,5	7,7	7,2	13,2
Bayındırlık	7,0	8,6	15,1	11,2
Sosyal yardım hizmetleri	9,5	10,3	8,9	11,2
İç borç ödemesi		6,8	5,4	10,5
Toplam yurtdışı harcamalar	100,0	100,0	100,0	

Kaynak: Owen- Pamuk, a.g.e., s.332

Milletler Cemiyeti'nin yeni kurulan Irak ve Filistin/Ürdün devletlerini İngiliz, Suriye/Lübnan'ı ise Fransız manda yönetimine bırakmasının çok önemli ekonomik sonuçları olmuştur. Öncelikle bu yeni siyasal varlıkların hayata geçirilmesi için her birinin kendine ait sınırları, merkezi yasaları, vergi ve maliye sistemleri olan yeni ulusal ekonomilerin yaratılması gerekiyordu. Bunun sonucu olarak da benzer mallar arasındaki büyük fiyat farklılıklarının ve belirli işler arasındaki ücret farklılıklarının yavaş yavaş giderilmesi suretiyle ulusal pazar geliştirilmiştir. (Bkz. Tablo 2). Ulusal ekonomilerin yaratılması ayrıca, Osmanlı İmparatorluğu'nda belirgin bir özellik olan mal ve işgücü dolaşımı karşısında da engel teşkil etmiştir. Bir diğer önemli sonuç ise, Milletler Cemiyeti üyelerine ayrıcalıklı devlet statüsü verme yükümlülüğü ve Filistin'e özel, Yahudilere ulusal vatan oluşturmasını teşvik etme yükümlülüğü'dür.

¹³⁹ James L. Gelvin, "The League of Nations and the Question of National Identity in the Fertile Crescent", **World Affairs**, Volume 158, No:1, Summer 1995, p.38

Manda yönetimlerinde görülen bazı temel ekonomik sömürge ilkeleri Owen ve Pamuk tarafından şöyle sıralanmıştır.¹⁴⁰

-Sömürgeler, sömürge merkezinden herhangi bir özel mali desteğe başvurmaksızın, kendilerine ait ödemeleri karşılamaktan sorumludur. Sömürgeler, bütçelerinin dengede olması da dahil, mali tutuculuğa zorlanmaktadırlar. Bunun sonucu olarak da, sömürge'nin mali kaynaklarından yapacağı ilk harcamanın polise ve yönetime ayrılması zorunlu olduğundan, geriye sosyal refah ve kamu işlerine ayrılacak çok önemsiz miktarlar kalmaktadır.

-Ticareti ve kambiyo işlemlerini kolaylaştırmak için, sömürge ülkenin para birimi, sömürgeci devletin para birimine sıkı biçimde bağlı olmalıdır. Sonuç olarak sömürge ülke, değeri aşırı derecede artmış yada sömürgeci devletin para biriminin devalüasyonu sonucunda aniden azalmış bir para biriminden dolayı kolayca zarar görebiliyordu. Sömürge ülkenin para birimi Londra yada Paris'teki bir Para Birimi Komisyonu tarafından yönetiliyordu. Sömürge ülkenin merkez bankası ve dolayısıyla ülkedeki para arzını yada uygulanacak faiz oranlarını denetleyebilecek bir mekanizması yoktu.

-Ortadoğu manda yönetimlerinde mal ve hizmet ticaretini tekelleştirmek Milletler Cemiyeti kurallarına kesinlikle aykırı da olsa, sömürgeci merkez ile sömürge ülke arasında bu tekelleştirmeyi yaratmaya yönelik her türlü çaba harcanıyordu. Manda yönetimi sınırları içinde kalan ülkeler, 1930'larda kurulmalarından hemen sonra Sterlin ve Frank bölgelerine dahil edildi. Fakat İngiliz İmparatorluğu'na dahil olmayan Filistin, ihraç mallarının imparatorluk pazarlarına ayrıcalıklı girişini sağlayacak olan British Scheme for Imperial Preference kapsamına alınamadı.

-Nüfusun çoğunun yaşadığı kırsal alanların denetimini elinde tutan büyük toprak ağaları, aşiret şeyhleri ve diğerleri ile ittifak yapıldığı için yönetim daha

---

¹⁴⁰ Owen-Pamuk, a.g.e., s.74

kolay ve daha az masraflı oluyordu. Sömürge yönetimleri, bu anlaşmayı daha da güçlendirmek amacıyla vergileri indirmeye yada bazı durumlarda, devlete ait toprakların tahsisi gibi mali ödümler vermeye hazır olmalıydı.

-Her iki mandacı devlet de bazı önemli kısıtlamalara tabi olmakla birlikte, denetimleri altındaki toprakların iktisadi kaynaklarını geliştirmeyi üstlenmişti. Bu kısıtlamalardan biri maliydi ve bütçeyi dengede tutma zorunluluğu içeriyordu. İkincisi ise sömürge yönetimlerinin daima siyasete iktisattan daha fazla öncelik tanımak durumunda olmasıydı. Bu, Fransa'nın Suriye/Lübnan'ı pek çok küçük devlete bölmesi ve İngiltere'nin Irak ve Ürdün'de aşiretlerin yoğun olduğu bölgeler için ayrı yasal sistemler oluşturması gibi "böl ve yönet" felsefesine dayanan, iktisadi açıdan israfa neden olan politikaları teşvik etmiştir.

-Gerek İngiliz gerek Fransız manda yönetimleri, Osmanlı mirasına karşı ortak bir tutum benimsemeye teşvik edilmişti. Osmanlı borçlarından, artık kendi denetimlerine girmiş olan bazı devletlerin payına düşen bölümün sorumluluğunu üstlenmek zorundaydılar.¹⁴¹

3.2.1. Suriye/Lübnan

Suriye adı, gerek antik çağda gerekse modern tarihte Suriye halkının yaşadığı bağımsız bir devleti değil, daha çok güneyindeki çöl, doğusunda kendisini Irak topraklarından ayıran step alan, kuzeyinde Fırat'ın yukarı kesimleri ve batısında Akdeniz ile diğer ülke topraklarından izole biçimde şekillenmiş bölgeyi ifade etmek için kullanılmıştır. Öyle ki zaman zaman Güneydoğu Anadolu topraklarında bulunan Urfa, Maraş ve Diyarbakır bölgeleri bile Suriye bölgesi olarak adlandırılmıştır. Antik çağı izleyen dönemde Filistin de Suriye bölgesi dahilinde kabul edilmiştir.¹⁴² Bu nedenle, bu çalışmada Lübnan'a ilişkin ayrıca belirtilmesi gereken özgün bir durum anlatılmadıkça genel olarak Suriye ifadesi kullanılacaktır.

---

¹⁴¹ Owen-Pamuk, a.g.e., s.74-75

¹⁴² Stephen Hemsley Longrigg, **Syria and Lebanon under French Mandate**, London, Oxford University Press, 1958, p.1

Bölge konumu itibariyle gerek fiziksel gerekse kültürel istilalara son derece açık bir görünüm sergilemektedir. Üç kıtanın birleştiği noktada olması ve Akdeniz'e kıyısı olması Suriye'nin Avrupa yolunda bir köprü işlevi görmesini ve bölgeler arasındaki ticaret, fikir ve kültür alışverişlerinde bir dönüm noktası olmasını sağlamıştır. Bu durum Suriye topraklarında yüzyıllardan bu yana çok farklı ırk, dil, kültür ve dine mensup halkların bir arada yaşamasını da beraberinde getirmiştir. Bu halkların izlerini taşıyan Suriye, kendine özgü yaşam koşulları ve doğası ile bu halklar üzerinde de izler yaratmıştır. Ancak 1914'e kadar çoğunlukla Asya kökenli halkları bünyesinde barındırmış olan Suriye'den gelip geçen topluluklar arasında Avrupalılar ayrı bir önem taşımaktadır.

19.yy.dan itibaren Avrupalılar için de bir çekim merkezi haline gelmiş olan Suriye, ticaret ve sanayinin gelişimi, özellikle deniz ticareti için elverişliliği, Batılı güçlerin konsolosluklarının bulunması, Hıristiyan hacıların ve bilim adamlarının bölgenin güneyine, özellikle Filistin'e ziyaretleri, yerel Hıristiyan topluluklarla Avrupa'daki kiliselerin ilişkileri ve Suriye topraklarında yabancı okul ve üniversitelerin bulunması dolayısıyla Avrupalı halkların ilgi odağı haline gelmiş ve Avrupa'dan bölgeye göçler başlamıştır. Avrupalıların Suriye'de yaşamaları bölgede İslamî gelenekleri ve bağlılığı değiştirmemiş, ideoloji ve fikirleri etkilememiş, ancak zaman içerisinde özellikle kentlerde genel atmosferi, mimariyi ve bir takım sosyal alışkanlıkları değiştirmiştir.¹⁴³

Akdeniz'in doğu kıyısında bulunan Suriye'nin, üç kıtanın birleştiği noktada olması ülkeyi tarihin her döneminde jeopolitik ve stratejik açıdan son derece önemli bir konuma ulaştırmıştır. Dünya ticareti açısından bir kavşak niteliğinde olan Suriye tarihte birçok ekonomik ve sosyal hareketin başlangıç noktası olmuştur. Suriyeli tüccar sınıfı, bugün de ülkenin hem siyasetinde hem de ekonomisinde belirleyici rolünü korumaktadır.¹⁴⁴

---

¹⁴³ Longrigg, a.g.e., s.4

¹⁴⁴ Richard T. Antoun, "Etnicity, Clientship and Class: Their Changing Meaning" **Syria: Society, Culture and Polity**, ed. by.Richard T. Antoun- Donald Quataert, New York, University of New York Press, 1991, p.1

19.yy. öncesi Bağdat, Mısır, Hicaz ve Filistin arasındaki ticaret ağında merkezi bir konumda olan Şam, İran, Hindistan, Mekke ve Bağdat'tan gelen malların ilk uğrak noktası olmuştur. 19.yy.ın ilk yarısında Şam-Bağdat arası sefer yapan kervan sayısı yılda iki yada üçtür. Şam tüccarları gerek kendi yerel üretimlerini, gerekse bu kervanlar aracılığıyla elde ettikleri malları yeniden ihraç etmek suretiyle ticareti geliştirmek yolunda önemli adımlar atmışlardır. Örneğin; 1830'da Beyrut'a İran tütününü ihraç eden Şam, aynı zamanda Mısır ve Cezayir'e de yerel üretimi olan tekstil ve iğne ihraç etmiştir.¹⁴⁵

1900'lü yılların başında ise, halen bir ticaret merkezi olma niteliğini koruyan Suriye, ihracatın odak noktası olma özelliği yerini yavaş yavaş bir ithalat merkezi olmaya bırakmıştır. Beyrut, Halep ve Hayfa başlıca ithalat ve taşımacılık merkezleri olmaya başlamış ve Suriye'nin ithalat miktarı ihraç miktarının oldukça üzerine çıkmıştır. Bu konuda Bernard Lewis'in vermiş olduğu örnek oldukça çarpıcıdır:

*“Kahve ve şeker; bir zamanlar Batı'da hiç bilinmeyen ve daha sonra Ortadoğu'dan Batıya ihraç edilen başlıca iki ürün iken zamanla Batı'da üretilmeye başladı ve daha ucuz üretim ve daha iyi pazarlama sayesinde Batı'nın ithal kalemleri olmaktan çıkıp Ortadoğu'ya ihraç edilmeye başladı. 18. yüzyılda bir Türk yada bir Arap bir fincan şekerli kahve içiyorsa, kahvesi kesinlikle Hollandalı tüccarlar tarafından Cava adasından, şekerini ise İngiliz yada Fransız tüccarlar tarafından Batı Hint adalarından getirilmiştir. Yalnızca sıcak su yerel kökenlidir. 19. yüzyılda ise bu bile kuşkuludur.”*¹⁴⁶

Gerçekten bu dönemde Suriye'nin ithal ettiği ürünler arasında kahve, şeker, çay, pirinç, çimento, kiremit, çini, kağıt ve hatta tekstil ürünleri bulunmaktadır. Bunun yanı sıra bazı ürünler başta İngiltere olmak üzere, ithalat miktarına göre sırasıyla Fransa, Avusturya, Macaristan, İtalya, Almanya ve Rusya'dan ithal edilerek Suriye'den bölgeye dağıtılmıştır. 1910 yılında 170 milyon Frank

¹⁴⁵ James A. Reilly, “Damascus Merchants and Trade in the Transition to Capitalism” **Canadian Journal of History**, XXVII, April, 1992, pp.1-27

¹⁴⁶ Lewis, a.g.e., s.29

değerinde ithalat yapan Suriye'nin ihracatı 85 milyonda kalmıştır. Temel ihraç ürünleri ise genellikle ham ipek, yağ özleri, meyan kökü, portakal, limon, kuru meyve ve sünger gibi doğal ürünlerden oluşmaktadır.¹⁴⁷

Suriye ile gerek ticari gerekse kültürel ilişkileri en yoğun biçimde sürdüren Avrupa ülkesi Fransa olmuştur. Suriye'nin Osmanlı İmparatorluğu hakimiyeti altında bulunduğu süre içerisinde Fransa ile Osmanlı İmparatorluğu ilişkileri oldukça olumlu bir seyir izlemiştir. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun Almanya ile olan yakınlaşması yalnızca İmparatorluğun İngiltere ile ilişkilerine değil, Fransa ile ilişkisine de zarar vermiş, iki ülke arasında gerginliğin başlamasına neden olmuştur. Ancak bu durum Fransa-Suriye arasındaki bağı zayıflatmamış, aksine savaş sonrasında Suriye'nin Fransa manda yönetimine verilmesine neden olmuştur. Zira hiçbir Avrupa ülkesi Fransa'nın Suriye'deki ekonomik faaliyetlerine yaklaşmamış, dolayısıyla Fransa'nın Suriye üzerinde sahip olduğu güce erişememiştir. Osmanlı Bankası'nın yönetimi ve Kamu borçlarının idaresi Fransa'dadır. Suriye demiryollarının önemli bir bölümü Fransız girişimcileri ve sermayesi tarafından inşa edilmiştir. İlk yollar Fransızlar tarafından inşa edilmiş, tramvay, gaz ve elektrik gibi birçok altyapı işleri Fransa tarafından yapılmıştır. Suriye mallarının en büyük alıcısı olarak ihracat konusunda can alıcı öneme haiz olan Fransa, ithalatta da İngiltere'den sonra ikinci sırada gelmek suretiyle Suriye limanlarında en çok gemisi bulunan ülke konumundadır.¹⁴⁸

Bu arada Fransa 19.yy.da sınırlarını genişletme hedefi doğrultusunda yeniden güç kazanarak 1830'da Cezayir'i, 1881'de Tunus'u ve 1911'de Fas'ı Fransız toprağı ilan ederek sömürgeleştirmiştir. Suriye de bunların yanında yerini alacaktır. 1912 yılının Aralık ayında Lamartine, mecliste yaptığı bir konuşmada Fransa'nın Suriye üzerindeki haklarının altını çizmiş ve İngiltere'nin adı geçen ülke üzerinde hiçbir hak iddia etmediğini bildirdiğini söylemiştir. Lamartine'e göre Suriye, *muhteşem bir Fransız kolonisidir ve Fransa'yı beklemektedir. Suriye*

---

¹⁴⁷ Longrigg, a.g.e., s.31

¹⁴⁸ Longrigg, a.g.e., s.42

zaten Fransızlarındır! bu tarihten kısa bir süre sonra Suriye Fransa tarafından işgal edilmiştir.¹⁴⁹

Osmanlı İmparatorluğu'na ait Suriye vilayetlerinin bazı bölümlerinin 1918-1920 arasında Fransızlar tarafından işgali, 1922 yılında Milletler Cemiyeti'nin Fransız manda yönetimini tanınmasıyla resmen kabul edilmiştir. Bu resmi kabulden yaklaşık bir yıl önce bu topraklar Fransa tarafından Büyük Lübnan ve Suriye olmak üzere ikiye ayrılmıştı.

Fransızlar tarafından yapılan tek nüfus sayımına göre, 1921-1922 yıllarında Suriye'nin nüfusu 2,14 milyon dolayındaydı. Daha sonraki tahminler, nüfusun 1932'de 3 milyon civarına çıkmış olabileceğini göstermektedir. Bu arada nüfusu 1922'de 630.000 civarında olan Lübnan ise 1932'de 855.000 nüfuslu bir bölge haline gelmişti. Her iki ülkede de nüfusun üçte birinden fazlası kentlerde yaşıyordu. Diğer bir önemli özellik 1914 öncesi dönemde de bölgenin önemli bir özelliği olan dışarıya göçlerin bu dönemde de devam etmesidir. Bu durum ancak 1929 Dünya Ekonomik Buhranı ile değişmiş, buhranla birlikte Suriye/Lübnan'dan dışarı göçenlerin sayısı bu ülkelere geri dönüş yapanların sayısının gerisinde kalmıştır.¹⁵⁰

Fransız sömürge yönetimi başlangıçta ülke içindeki ekonomik faaliyetler üzerinde etkili olmak konusunda pek çaba sarf etmemiştir. Refah ve kamu yatırımları için yapılan harcamalar oldukça düşük düzeyde kalırken, dış gümrük tarifeleri gelir arttırıcı amaçlar için kullanılmıştır. Ancak bu durum 1928'e kadar sürmüş, bu tarihten sonra önce tarım sektöründe, daha sonra fiyat düşüşleri ve dış rekabetin iş kapatmak zorunda bıraktığı küçük ölçekli birçok imalat kuruluşunun yer aldığı sanayi sektöründe oluşan bunalıma çözümler aranmaya başlamıştır.

1920'lerde Suriye/Lübnan sanayiinin neredeyse tamamı, yerli tarım ürünlerini elde işleyen fabrikalardan ibaretti. Bunlardan en büyükleri, çoğunlukla Lübnan dağlarında kurulu olan ve pek azında iplik çıkırıklarını döndürecek

---

¹⁴⁹ A.y.

¹⁵⁰ Owen-Pamuk, a.g.e., s.90

motorlu makineler bulunan ipek fabrikalarıydı. Birinci Dünya Savaşı sonrasında üretimlerinin en yüksek noktaya çıktığı 1927/28 yıllarında bu fabrikaların toplam sayısı 113 olup, savaş öncesi ortalamasının dörtte üçü kadar ipek üretimi gerçekleştiriliyordu. Daha küçük ölçekli diğer kuruluşlarda ise, pamuklu yada ipek kumaş, sabun, deri mamuller ve tütün üretiliyordu. Bütün bunlar, 1929'dan sonra yaşanan iç ve dış talep daralmasının baskısı altında ya tamamen yok olmak yada yeni üretim yöntemlerini benimseyip motorlu dokuma tezgahları gibi yeni makine yatırımları yapmak suretiyle yapısal olarak yenilenmek durumunda kalmışlardır. Ayrıca 1920'lerin sonuna doğru ve 1930'lu yılların başında yeni üretim ve örgütlenme yöntemleri kullanan bazı fabrikalar kurulmaya başlamış, bunlar arasında iki çimento fabrikası, çeşitli tekstil fabrikaları ve un, reçel, konserve, sabun, bira, sigara ve ayakkabı fabrikaları yer almıştır.¹⁵¹

Suriye/Lübnan'da en önemli tarımsal etkinlik toplam ekili alanların yaklaşık %75'ini kapsayan buğday ve arpa üretimidir. 1930'lu yılların sonuna kadar mevcut buğday ekili alanların yüzölçümünde bir değişiklik olmamış, arpa ekili alanlarda küçük bir artış gözlenmiştir. Ancak kişi başına düşen gelir göz önünde bulundurulduğunda genel olarak Fransız mandası altındaki ülkenin refah düzeyinde bir gelişme olduğu söylenemez. Bu durumun istisnası yalnızca Fransızlara ait imtiyazlı şirketlerle doğrudan bağlantısı olanlar ve toprakların tapusunu ele geçirmeyi başaran bazı aşiret reisleridir.

Okur-yazarlık oranı, Suriye/Lübnan topraklarında açık bir dini ayrımcılığın en önemli işaretlerinden biri olarak kabul edilebilecek derecede önemli farklılıklar arz etmiştir. Tablo 3'de Osmanlı döneminde bölgede bulunan Müslüman okullarının sayısı ve öğrenci sayılarını, Tablo 4'de ise aynı dönemde mevcut Hıristiyan okulları ve öğrenci sayılarını göstermektedir.¹⁵²

---

¹⁵¹ Owen-Pamuk, a.g.e., s.94

¹⁵² Issawi, a.g.e., s.69

Tablo 3: Osmanlı Döneminde Bazı Sancaklarda Bulunan Okullar

SANCAKLAR	İLKOKUL				RÜŞTİYE			
	ERKEK		KIZ		ERKEK		KIZ	
	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı
Şam ^a	77	2929	25	906	2	121	1	225
Beka	37	693	-- ^b	--	--	--	--	--
ıBaalbec	2	55	--	--	1	50	--	--
Dumeyr	37	700	1	28	1	25	--	--
şHasbeyra	1	30	1	34	--	--	--	--
Wad-el-Ajam	12	240	1	25	--	--	--	--
Hama	46	479	--	--	1	30	--	--
Hums	33	720	2	110	1	30	--	--
Harran								
Kuneitra	--	--	--	--	1	32	--	--

Kaynak: Charles Issawi, *The Fertile Crescent*, p.69

* (^b) ile gösterilen rakamlar 1919 yılına ait rakamlardır.

* (--) ile gösterilen tarihlere ait rakamlara ulaşılamamıştır.

*Parantez içinde belirtilen rakamlar tahmini değerlerdir.

Tablo 4: Osmanlı Döneminde Bazı Sancaklarda bulunan Yabancı Okullar

SANCAKLAR	YUNAN OKULLARI				FRANSIZ OKULLARI			
	ERKEK		KIZ		ERKEK		KIZ	
	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı
Şam ^a	3	465	1	70	1	25	2	500
Nebk	1	40	--	--	--	--	--	--
Baalbec	2	55	--	--	1	50	--	--
Yabrud	1	50	--	--	--	--	--	--
Malula	1	30	--	--	--	--	--	--
Muarra	1	30	--	--	--	--	--	--
Hamah	1	90	--	--	--	--	--	--
Hums	1	155	--	--	--	--	--	--
Harran	8	330	--	--	--	--	--	--

Kaynak: Charles Issawi, *The Fertile Crescent*, p.69

* (^b) ile gösterilen rakamlar 1919 yılına ait rakamlardır.

* (--) ile gösterilen tarihlere ait rakamlara ulaşılamamıştır.

*Parantez içinde belirtilen rakamlar tahmini değerlerdir.

Ancak bu durum Fransız mandası altındaki Suriye/Lübnan için oldukça önemli oranda değişiklik göstermiştir. Nitekim, 1930'lu yılların ortalarında Lübnan'daki Hıristiyan nüfusun yarısı okur-yazar iken, Sünni Müslümanların ancak üçte biri, Şii Müslümanların ise ancak % 17'si okur-yazardır.

3.2.1.1. İkinci Dünya Savaşı Sonrası Suriye Ekonomisi

Suriye ve Lübnan 1941 yılında bağımsızlıklarına kavuşmuş, fakat kendi ekonomik yapılarına kavuşmaları ancak 1946 yılında İngiliz ve Fransız

birliklerinin çekilmesinden sonra mümkün olmuştur. Yeni kurulan ulusal devletlerin ekonomik yaşamlarını düzenlemek yolunda aldıkları en önemli kararlardan biri 1943'te iki ülke arasındaki gümrük birliğinin ortak çıkarlar doğrultusunda Yüksek İktisadi Konsey gözetiminde sürdürülmesi kararıdır. Bunun dışında çözülmesi gereken sorunların başında gelen para birimi sorunu da, Lübnan'ın 1948'de Fransa ile yaptığı anlaşma sonucu kendi para birimine kavuşması ve Suriye ile olan para birliğini de böylece ortadan kaldırmasıyla çözülmeye başlamıştır. Daha sonra Suriye, 1949 yılında aynı anlaşmayı yapması sonucu Suriye lirasını tedavüle koymasıyla çözülmeye çalışılmıştır.¹⁵³

1945'den 1958 yılına kadar Suriye ekonomisinin başlıca itici gücü tarım olmuştur. Bunun en önemli nedenlerinden biri Halep'in doğusundaki Cezire ile Fırat nehri boyunca daha fazla toprağın ekili alan kapsamına alınması ve toprak ağaları ve tüccarların siyasetteki egemen gücü olmuştur. Ancak toprak ağalarının gücüne karşın, Fransız kontrolündeki demiryolu, su, elektrik ve tütün şirketlerinin millileştirilmesiyle birlikte devletçilik eğiliminin giderek güç kazanması, zamanla hükümetin ulusal gelire katkısının artmasını sağlamıştır.¹⁵⁴

Devletçilik politikasının en önemli yansımalarından biri, Mısır modeli örnek alınarak gerçekleştirilen toprak reformudur. 1958 yılında gerçekleştirilen toprak reformunun temel hedefi ülke içinde çok önemli bir güce sahip olan ailelerin kırsal kesimlerdeki gücünü kırmaktır. Toprak mülkiyetine oldukça katı sınırlamaların getirildiği toprak reformu esnasında yaklaşık olarak 1,5 milyon hektar alana el konulmuştur.

1970 yılı Kasım ayında başa geçen Hafız Esad rejiminin ekonomi politikalarının iki temel özelliği bulunmaktadır. Birincisi, 1958 yılından bu yana uygulanan önemli siyasi girişimlerin pek çoğunun pekiştirilmesidir. Bir başka ifade ile toprak reformunun devam ettirilmesidir. İkincisi ise, tarım ve sanayi sektörleri ile ilgili önemli devlet projelerinin tamamlanmasıdır. Bunlar arasında

---

¹⁵³ Owen-Pamuk, a.g.e., s. 202

¹⁵⁴ A.y.

Fırat nehri üzerindeki Tebke barajının 1973'te bitirilmesi, Hums petrol rafinerisinin 1975-76'da genişletilmesi bulunmaktadır.¹⁵⁵

Merkezi Devletçi rejimler, 1958 yılından itibaren gelir dağılımını yeniden düzenlemişlerdir. Bunun en belirgin biçimde kendini gösterdiği alan tarım sektörüdür. 100 hektardan büyük alanların toplam topraklara oranı %20'nin altına düşmüş, hiç toprağı olmayan köylü aile oranı ise %15'e gerilemiştir. Ayrıca, eğitim, sağlık ve sosyal refah alanlarında da önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. 1988'de ülkedeki çocuk nüfusun tamamı ilkokula gitmiş, yüzde %18'i ise eğitimini üniversiteye kadar devam ettirme olanağına kavuşmuştur.¹⁵⁶ Bugün Suriye nüfusunun %75'i, 35 yaşın altında olup, %40'ından fazlası da 15 yaşın altındadır. Yaklaşık 20 milyon nüfusa sahip olan Suriye'de bu nüfusun % 45'i en önemli siyasi ve ticari merkezler olan Şam ve Halep'te yaşamaktadır.¹⁵⁷

1990'dan sonra Suriye'nin dış ticaret yapısında önemli değişiklikler gerçekleşmiştir. Ağırlıklı olarak Varşova Paktı ülkeleri ile ticaret yapan ülke, bu ülkelerin rejimlerinin yıkılması ile birlikte ticari yönünü Avrupa Birliği'ne çevirmiştir. AB entegrasyonunda yaşanan gelişmeler ve petrol üretiminin artması sonucu, Eski Sovyetler Birliği ve Varşova Paktı ülkelerinin Suriye ticaretindeki payı oldukça azalmış, buna karşılık AB'nin payı 1989'da %30 iken, 1998'de %55'e yükselmiştir. Bu dönemde ülkenin en önemli ihracat kalemi tarım ürünleri olmaktan çıkmış, yerini petrole bırakmıştır. Tablo 5'de Suriye'nin 2001-2002 döneminde ülke gruplarına göre ihracat oranları gösterilmektedir.¹⁵⁸

---

¹⁵⁵ A.e., s.206

¹⁵⁶ Owen-Pamuk, a.g.e., s.210

¹⁵⁷ "Suriye Arap Cumhuriyeti", s.7,Çevrimiçi: www.igeme.org.tr/tur/yerinde/suriye/suriye1/pdf., Erişim Tarihi, 11.05.2006

¹⁵⁸ A.g.m., s.9

Tablo 5: Ülke Gruplarına göre Suriye'nin İhracatı (milyon \$)

ÜLKE GRUPLARI	2001	2002
AB Ülkeleri	3.429	3.924
Arap Ülkeleri	803	1.495
Muhtelif Asya Ülkeleri	586	649
Amerika Kıtası Ülkeleri	77	148
Diğer Avrupa Ülkeleri	129	145
Diğer ülkeler	276	499
Toplam	5.300	6.800

Kaynak : Çevrimçi: <http://igeme.org.tr/tur/yerinde/suriye/suriye1/pdf.,erişim>

3.2.1.2. İkinci Dünya Savaşı Sonrası Lübnan Ekonomisi

Suriye ile gümrük birliğinin bozulması ve Lübnan'ın bağımsızlığını kazanması ile birlikte ekonomik sisteminin en temel özelliği serbest piyasa ekonomisidir. Sağlam bir para birimi, asgari düzeyde doğrudan vergilendirme ve sınırlı kamu harcamalarının yanı sıra ülkenin milli gelirini artıran en önemli unsurlar bankacılık, ticaret ve diğer hizmetler (%67) olup, milli gelirin %20'si tarımdan, %13'ü ise sanayiden oluşmaktadır.

Lübnan ekonomisine tarım sektörünün yaptığı katkı 1950'lerden itibaren azalmaya başlamış, sanayi sektörünün katkısı artış göstermiştir. 1950-1974 yılları arasında tarımda çalışan işgücü oranı %50'lerden %20'lere gerilemiş, bununla birlikte tarımda kendi içinde dönüşüm yaşamıştır. Tahıl üretimi yerini yavaş yavaş meyve ve sebze gibi daha değerli tarım üretimine bırakmıştır. Sanayi sektörü ise üç eğilim göstermiştir. Öncelikle, 1950'ler ve 1960'lar boyunca yatırım, istihdam ve üretim alanlarında yaşanan sürekli artış, 1970'lerin başında daha da hızlanmıştır. Buna ilaveten, ithal hammadde yada yedek parçaların işlenmesine dayalı daha karmaşık üretim modellerine yönelim başlamıştır. Tekstil, ayakkabı ve konfeksiyonda geleneksel üretim modelleri izlense de,

motorlu araç, montaj ve ilaç gibi yeni sanayi dallarında da hızlı bir gelişim yaşanmıştır.¹⁵⁹

Ancak 1975'ten itibaren Lübnan'da yaşanan iç savaş ulusal gelirin önemli oranda düşmesine, gelir dağılımı eşitsizliğinin hızla büyümesine ve ekonominin genel olarak kötüleşmesine neden olmuştur. Ancak iç savaşın ekonomideki bu kötü gidişata neden olmasının yanı sıra iç savaşın kendisi de ekonomide yaşanan olumsuzlukların toplumsal yansımalarından kaynaklanmıştır. 1976 yılı sonunda Lübnan'da GSYH yarı yarıya azalmış, ancak 1980-81 yıllarında toparlanmaya başlamıştır. Fakat bu zamana kadar ekonomi iç savaştan yeterince zarar görmüş, bunun yanı sıra eğitim, sağlık, konut, ulaşım, su ve elektrik ve hatta bireysel güvenlik alanlarında bile ciddi yaralar almıştır.¹⁶⁰

3.2.2. Filistin

1922 yılında Milletler Cemiyeti tarafından İngiliz yönetimine bırakılan Filistin/Ürdün toprakları, Osmanlı İmparatorluğu döneminde Suriye vilayeti sınırları dahilinde bulunmaktaydı. Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşı sonrasında Filistin toprakları üzerinde bir hak iddiasında bulunmaması, yapılan görüşmeler sonucu Fransızların Filistin'i İngilizlere bırakmayı kabul etmiş olması sonucu İngiltere bölge üzerinde tasarruf hakkını ele geçirmiştir.¹⁶¹

Bu dönemde Filistin oldukça küçük bir ülke olmakla beraber bir Akdeniz ülkesi niteliği taşımaktadır. Ürdün ile ayrıldıktan sonra Arap çöllerleriyle sınırı kalmayan bölgenin bu dönemde sahip olduğu sınırlarının netleşmesi yaklaşık olarak yedi yıllık bir zaman dilimine yayılmıştır. 1916-1923 yılları arasında İngilizler, Fransızlar, Siyonistler ve Araplar arasında gerçekleşen mücadeleler sonucu sınır belirleme süreci farklı aşamalarda incelenebilmektedir. Bu aşamaların ilki Filistin'in Osmanlı toprağı olduğu dönemdir ki, daha önce de belirtildiği üzere bu dönemde bu bölge Suriye adı altında varlığını sürdürmüştür.

---

¹⁵⁹ Owen-Pamuk, a.g.e., s.211-214

¹⁶⁰ A.e., s.216

¹⁶¹ Gideon Biger, **The Boundaries of Palestine: 1840-1947**, London, Routledge Publications, 2004, p.42-46

İkinci aşama Birinci Dünya Savaşı'ndan 1930'lara kadar olan dönemi kapsamaktadır ve İngiliz yönetimindeki Filistin toprakları bu dönemde ilk kez siyasi bir birim olarak komşularından bağımsız bir isimle anılmaya başlamıştır. Bir diğer aşama 1947 yılında Birleşmiş Milletlerin Yahudilerin talepleri doğrultusunda bölge üzerinde atmış olduğu adımların bir sonucu olarak Mayıs 1948'de sınırların yeniden belirlenmesi aşamasıdır ki bu tarih ve bu tarihi karar bölgede o dönemden bu yana süregelen savaşın temel nedenini oluşturmaktadır.¹⁶²

1947 yılına kadar Filistin'in demografik yapısı iki ayrı ulus ve iki ayrı din çerçevesinde şekillenmiştir. Nüfusu esas olarak Araplar ve Yahudilerden oluşan Filistin'de 1944 yılında bu iki topluluk dışında yabancı uyrukluların oranı sadece %2 civarındadır. Bunun dışında, aynı dönemde toplam nüfusun %66'sının Arap, %32'sinin ise Yahudi olduğu bilinmektedir. Ancak Filistin oldukça hızlı bir nüfus artışına sahne olmuştur. Tablo 6'da Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Filistin'de nüfus artışı ve dağılımı gösterilmektedir.¹⁶³

Tablo 6: Birinci Dünya Savaşı Sonrası Filistin'de Nüfus

	1919	1929	1934	1939
Müslüman	515.000	712.000	814.000	927.000
Yahudi	65.000	157.000	283.000	446.000
Hıristiyan	63.000	82.000	102.000	117.000
Diğer	5.000	9.000	11.000	12.000
Toplam	648.000	960.000	1.210.000	1.502.000

Kaynak: Daniel Creamer, Oscar Gass, Robert R. Nathan, Palestine; Problem and Promise, **An Economic Study**, Washington DC, Public Affairs Press, 1946 p.145

Birinci Dünya Savaşı öncesinde Filistin'in ekonomik yapısı incelenirken dikkat çeken husus, Yahudi ve Müslüman nüfusun ekonomik açıdan

¹⁶² Biger, a.g.e., s.223

¹⁶³ Daniel Creamer, Oscar Gass, Robert R. Nathan, Palestine; Problem and Promise, **An Economic Study**, Washington DC, Public Affairs Press, 1946, p. 145

birbirlerinden oldukça farklı biçimlerde yapılanmış olduklarıdır. Bu durumun önemli sebeplerinden biri Yahudi halk ile Arapların bölgenin farklı kesimlerine yerleşmiş olmalarıdır. Örneğin; tarım sektörü Yahudi nüfusun gelirlerinin yalnızca onda birini oluşturmasına karşın, Yahudi olmayan nüfusun gelirinin üçte birini tarım oluşturmuştur. Bununla birlikte bu dönemde tekstil ve dokuma sanayi, Yahudi nüfus açısından pek önem taşımamasına karşın, Müslüman nüfus açısından oldukça önemli bir yer tutmaktadır.¹⁶⁴

İki savaş arasında kalan dönemde Filistin’de GSYH’nın 1922 yılında 8,4 milyon Filistin Lirası iken, 1935’te 34,9 milyon Filistin Lirasına yükseldiği, ancak 1939’da 31,4 milyon Filistin Lirasına düştüğü bilinmektedir. Ancak gelirdeki bu artış Filistin’de yaşayan iki topluluk arasında gelir eşitsizliğini de beraberinde artırmıştır.¹⁶⁵

Bugünkü Filistin topraklarına gelindiğinde, bölgenin Mayıs 1948’de İsrail Devleti’nin kurulmasıyla birlikte üç ayrı bölüme ayrıldığı görülmektedir. Ürdün yönetimindeki Batı Şeria Bölgesi, Mısır denetimine geçen Gazze Şeridi ve İsrail Devleti, Bereketli Hilâl’in Filistin bölgesini ifade etmekte ve Filistin Arapları Batı Şeria ve Gazze bölgelerinde bulunmaktadır.

3.2.3. İsrail

İsrail Devleti kuruluşunun ilk yirmi yılında oldukça hızlı bir büyüme gerçekleştirmiştir. Bu hızlı büyümenin iki önemli tetikleyici unsuru bulunmaktadır. Bunların birincisi, yeni kurulan İsrail Devleti’nin Yahudi göçünü etkin biçimde teşvik etmesidir. Bu durum her ne kadar İsrail’de kaynakların hızla tükenmesine neden olmuşsa da, özellikle dayanıklı tüketim malları açısından önemli bir Pazar yaratması sebebiyle büyümeyi hızlandırıcı bir etki yaratmıştır. İsrail’de 1949 yılında 250.000 dolaylarında olan Yahudi nüfusu 1951 yılında 1.4 milyona ulaşmıştır.

---

¹⁶⁴ Creamer, Gass, Nathan, a.g.e., s.147

¹⁶⁵ Owen-Pamuk, a.g.e., s.84

Büyüme hızlandıran bir diğer unsur da üç önemli kaynaktan sağlanan sermaye akışı olmuştur. Bu kaynaklar; dünyanın çeşitli bölgelerinde yaşayan Yahudiler, ABD hükümeti ve Almanya'nın 1953 yılından itibaren Nazi döneminde yaşananlardan dolayı ödediği tazminatlardır.¹⁶⁶

İsrail ekonomisinin temel niteliklerinden biri, çağdaş dünya standartlarına göre sanayileşmiş ülke sınıfına girecek derecede büyük bir imalat sanayiine sahip olmasıdır. Bu dönemde imalat sanayiinin milli gelirdeki payı %24'ü aşarken, diğer yandan tarım sektöründe de az sayıda işgücü istihdamı ile yüksek oranda verim elde edilmesini sağlayan üretim teknikleri de kullanılmıştır.

Ancak ekonominin hızlı büyüme dönemi fazla uzun sürmemiş, 1951 yılından itibaren önce bir yavaşlama, daha sonra 1967'de son safhaya tırmanan siyasi ve askeri gerginlik sonucu gerilemeye başlamıştır. Bu noktada yavaşlamanın temel nedeni olarak İsrail Devleti'nin ekonomiye idealist yaklaşması gösterilmektedir. Bağımsızlığın ardından ulus yaratma çabasının temel hedef haline gelmiş olması ve bu hedefin ekonomik yapıyı da şekillendirmesi bir yandan yüksek enflasyona sebep olurken, diğer yandan ödemeler dengesinde krizlere yol açmıştır.¹⁶⁷

1967 Mayıs'ında patlak veren savaş İsrail ekonomisinin derin bir darbe ile sarsılmasına yol açmıştır. Bu savaşla birlikte İsrail'in Batı Şeria ve Gazze Şeridi'ni işgal etmesi bir yandan yeni bir pazar yaratmışken diğer yandan Filistin'den İsrail'e göçlere neden olmuştur. Bununla beraber, gerek 1967'deki gerekse 1973 Ekim'indeki savaşların ülke üzerindeki en önemli etkisi, petrol harcamalarının GSYH'nın %7'sinin üzerine çıkması ve özellikle askeri alanda yapılan harcamalar dolayısıyla kamu harcamalarının yine GSYH'nın %40'ını aşmasıdır. Ekonominin kötüye gidişine son vermek amacıyla İsrail, 1985 yılında geniş kapsamlı bir ekonomik plan uygulamaya koymuştur. Bu plan çerçevesinde ücretler dondurulmuş ve kamu harcamaları ve sübvansiyonlarda kısıtlamalara

---

¹⁶⁶ Owen-Pamuk, a.g.e., s.237

¹⁶⁷ Owen-Pamuk, a.g.e., s.240

gidilmiştir. A.B.D'nin yaptığı 1.5 milyar dolarlık hibenin de etkisiyle yıllık enflasyon oranı 1986'da %20'ye, 1987'de %16,5'e düşmüştür.¹⁶⁸

Bugün İsrail ekonomisi ileri teknolojiyle desteklenmiş bir serbest piyasa ekonomisi niteliği taşımaktadır. Temel olarak ham petrol, tahıl ve askeri mühimmat ithaline dayanan ekonomik yapı, kıt doğal kaynaklara rağmen son yirmi yılda tarım ve sanayi sektörlerinde de önemli gelişmeler göstermiştir. Ancak Filistin ile devam eden savaş, yüksek askeri teknoloji harcamalarını artırmış, turizmi olumsuz yönde etkilemiş ve 2001-2002 döneminde enflasyonun yükselmesine neden olarak GSMH'nin düşmesine yol açmıştır. Ancak 2005 yılında tüketici güveninin artması, doğrudan yabancı yatırımlar ve turizmde yaşanan hareketlilikle birlikte GSMH %4.7 oranında artış göstermiştir.¹⁶⁹

3.2.4. Ürdün

Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap bölgelerindeki etkinliği üzerinde büyük etkiler yaratmıştır. Bu etkilerden bir de Ürdün'ün 1921 ve 1946 yılları arasında Ürdün'de hüküm süren İngiliz manda yönetimine verilmesidir. Çoğunluğu çöl olan ancak yağmur suyu ile verimli tarım arazilerine dönüşebilen 91.000 km²'lik bir alan üzerine kurulan Ürdün, ilk altı yılında, toprak (Transjordan) Ürdün Emirliği adı altında kurulan devlet tarafından yönetilmiş ve vergilendirilmiştir. Bu bağlamda, tarımın ülke ekonomisinde en büyük payı aldığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Ürdün'de toprak sahipliği, bölgeden bölgeye değişiklikler gösterse de, bütün bölgeler için geçerli bir genelleme yapılabilir. Ülke toprakları küçük ölçekte tarım yapan çiftçiler arasında paylaşılmıştı. Genel olarak, toprak eşit sayılabilecek şekilde küçük arazi sahipleri tarafından işlenmiştir. Bu sahiplik üzerindeki sosyal müdahale ve kontrol oldukça gelişmiştir. Ancak, nüfus artışına paralel olarak toprak ve arazi sınırlarıyla ilgili çatışmalar artmıştır. 1927 de İngiliz yönetiminin

---

¹⁶⁸ A.y.

¹⁶⁹ Çevrimiçi: <http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/is.html#Econ> Erişim Tarihi: 09.05.2006

başlattığı toprak programı, geneli devlet tarafından desteklenen ve şeyhler ve efendilerden oluşan büyük toprak ağalarının oluşmasına neden olmuştur. 1952 yılına kadar devam edecek olan bu reform hareketi, temel olarak arazinin araştırılması ve haritalanması, bölgelere ayrılması ve mülkiyet haklarının geliştirilmesine dayanmaktaydı.¹⁷⁰

Yönetimin toprakla olan ilişkisi genel olarak toprak sahiplerinden alınan vergiler üzerine yoğunlaşmıştır. Ekonomisi tarıma dayalı bir ülke olarak Ürdün ve ötesi'nin gelişimi ancak toprak sahipliğinin sürekliliği, arazinin işlenmesi ve vergilendirme sisteminin işler haline gelmesi ile mümkün olmuştur. Bu nedenle, yeni Ürdün hükümeti, ilk iş olarak arazi kaydı ve vergi düzenlemesi için uğraş vermiştir.

Toprak reformu hareketi, tarımın ülke ekonomisindeki rolü nedeniyle, toplumun geniş bir kesimi üzerinde doğrudan etki yapmıştır. 1949 yılında, Ticaret ve Tarım Bakanlığı'nın yaptığı bir araştırmaya göre, Ürdün nüfusunun %85'i tarımla uğraşmaktadır. 1950 yılında yapılan başka bir araştırmaya göre, tarımla uğraşan 163900 kişi toplam nüfusun %89,4'ünü oluşturmaktaydı.¹⁷¹

1960'lara gelindiğinde, doğal kaynaklardan yoksun bir ülke olarak Ürdün, ulusal bütçesinin büyük bir kısmını savunmaya harcamak zorunda kalmıştır. Bununla birlikte, Filistin'den gelen yoğun bir göç hareketi ile ücretlerin düşmesi ve artan işsizlikle karşı karşıya gelmiştir. Ancak, zaman içinde, bu göç hareketinin bazı faydaları oluşmaya başlamıştır. Bazı varlıklı olan mülteciler, başkent Amman ve çevresine yerleşerek yeni iş kolları kurmuş ve istihdam yaratmışlardır. Bununla birlikte, Ürdün, önce İngiltere ve daha sonra Amerika'dan önemli miktarda yardım almış, harcamaların %48,3'ünü karşılamıştır. Bu yardımlar, zengin Arap ülkelerinin de katkısıyla 1970'lerde de artarak devam etmiştir. Turizm ve fosfat ihracatı ülke ekonomisine ciddi katkılar sunmuş ve 1970'lerin sonu ve 1980'lerin başında Ürdün'ün hızlı bir kalkınma süreci içine girmesine neden olmuştur. Ancak, 1982'den sonra petrol fiyatlarının

---

¹⁷⁰ Michael R. Fischbach, **State, Society and Land in Jordan**, Boston, Brill Publications, 2000, p.142

¹⁷¹ A.e., s.146

düşmesiyle birlikte, kamu ve özel sektör yatırımlarının azalmasına, işsizliğin artmasına ve en önemlisi ödemeler dengesinde büyük bir açığın oluşmasına neden olmuştur. Bu noktada Ürdün'ün IMF ile masaya oturması kaçınılmaz hale gelmiştir¹⁷².

IMF ile yapılan pazarlıklar sonrasında, Ürdün'de dikkatli bir para politikası ve hızlı bir özelleştirme hareketi ile ticaretin liberalleşmesi sağlanmış, 1999 yılında, yaşam standartlarının yükseltilmesini hedefleyen geniş bir reform hareketi başlatmıştır. Ürdün 2000 yılında Dünya Ticaret Örgütü'ne üye olmuştur. Petrol ithalatının büyük oranda Irakla yapılması nedeni ile 2003'te Amerika'nın Irak'a müdahalesi Ürdün ekonomisi üzerinde büyük bir etki yaratmış, halihazırda işsizlik, bütçe açığı ve yabancı yardımlara olan bağımlılık ülke ekonomisinin temel problemleri haline gelmiştir.¹⁷³

3.2.5. Irak

18. yüzyılın ikinci yarısında, Irak ile Basra kenti arasındaki ticaret yolunun yön değiştirmesi, Süleyman Paşa'nın sağlam ve aydın yönetimi ve 1870'de Basra'nın boşaltılması ile şehir üzerindeki Pers tehdidinin ortadan kalkması sayesinde, bir refah dönemi geçirmiştir. Ancak bu zenginlik ve refah hayatın her alanı için geçerli olmamış; aynı zamanda Akdeniz'i de etkileyen Avrupa'daki savaş, Vahabilerin ve diğer kavimlerin baskınları devam etmiştir.

Her ne kadar doğum ve ölüm oranlarına ait kesin bilgilere ulaşılamasa da, 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında, kıtlık ve salgın hastalıkların sayısında azalma ve modern tıbbın kullanılmaya başlamasına bağlı olarak, Irak'ta %50 yakın bir nüfus artışı görülmüştür. Tablo 7, Irak'ın bazı bölgelerinde nüfus artışlarını göstermektedir.¹⁷⁴

---

¹⁷² Owen-Pamuk, a.g.e. s:248-254

¹⁷³ Çevirimiçi <http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/jo.html> Erişim Tarihi: 11.05.2006

¹⁷⁴ Issawi, a.g.e., s.28

Tablo 7: Bölgeler Bazında Irak'ta Nüfus

BÖLGELER	1867	1890	1905	1919
Musul	265	401	540	703
Bağdat	491	575	855	966
Basra	524	750	855	1,179
Toplam	1,280	1,726	2,250	2,848

Kaynak: Charles Issawi, *The Fertile Crescent*, p. 28

Aynı dönemde, Irak'taki sosyal yapı şehirleşmeye kıyasla daha çok toprak sahipliğini temelinde gelişmiştir. Tarımın yayılması ve toprağın aşiretlerin elinden kentlilerin eline geçmesi ile birlikte, toplumun küçük bir kısmı, binlerce hektarı bulan dev arazilerin sahibi haline gelmiştir. İç ticarete genellikle Müslüman tacirler hakimken, yoğun olarak İngiltere ve Fransa ile yapılan dış ticaret Gayri-Müslim tacirler tarafından yapılmıştır. Sarraflar hariç, bütün bankacılık faaliyetleri yabancı kurumlar tarafından yürütülmüştür. Müslüman olmayan azınlıklar, genellikle, kırsala oranla, daha fazla eğitim olanaklarının olduğu, farklı iş kollarının ortaya çıktığı, diğer ülkelerdeki dindaşlarından yardım hatta koruma alabildikleri şehirlerde yoğunlaşmıştır. Bu bağlamda, Irak'ta, ticaret, finans ve bir çok iş kolunda Gayri-Müslim azınlığın, özellikle Yahudilerin hakim olduğu görülmüştür. Bununla birlikte, Irak'ta iki bölgesel gelişme ön plana çıkmıştır; kırsaldan kente özellikle Bağdat'a ve kuzeyden güneye göç. Ticaretin gelişmesi, bürokrasinin güçlenmesi, çiftçilerden alınan vergilerin artması, aşiret topraklarının şehirliler tarafından ele geçirilmesi ve aşiretler ile şeyhler arasındaki bağın zayıflaması nedeniyle, şehirlerin gelirlerinde, kırsala göre, kesin bir artış ortaya çıkmıştır. Bütün bu gelişmelere rağmen, Irak'ta eğitim Bereketli Hilâl'in diğer bölgelerine oranla daha az gelişmiştir. Bunun nedeni, eğitimin modern okullara kıyasla, daha çok dini okullar tarafından verilmesi olmuştur. 1900'de, şehir halkının sadece %5 ile %10 arasında değişen küçük bir kısmı okuma yazma bilmektedir. Bu nedenle, Avrupa'ya kıyasla, özellikle hukuk, tıp ve askerlik alanındaki uzman sayısı oldukça azdır.

Irak'ta, 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında, aşağıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere, tarım üretiminin artması ile nüfus ikiye katlanmış, kişi başına düşen gelirden de hatırı sayılır bir artış gerçekleşmiştir. Gelir dağılımına bakıldığında, toplam gelirin büyük bir kısmının toprak sahipleri ve aşiret reisleri arasında paylaşıldığı ve geri kalanın da tacirler ve diğer iş kollarına dağıldığı görülmüştür. Tablo 8'de, Bağdat'ta bu dönemde çeşitli meslek gruplarının günlük gelirlerine dair örnekler verilmektedir.¹⁷⁵

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Basra, Bağdat ve Musul vilayetlerinden oluşan yeni Irak devleti, 1920 yılında İngiliz manda yönetimine verilmiştir. Bu dönemde, yaklaşık 2,5 milyon olan Irak nüfusunun çoğunluğunu tarımla ve hayvancılıkla uğraşan ve kırsalda yaşayan insanlar oluşturmaktaydı. Nüfusun geri kalan küçük şehirli kısmı, genellikle ticaret ve zanaatla uğraşmaktaydı. Irak'ta 1932'ye kadar sürecektir olan İngiliz manda yönetimi, genel anlamda Osmanlı'dan kalma uygulamalara devam etmiş, temel olarak ülkenin güvenliğini sağlamaya ve merkezi bir yönetim kurmaya odaklanmıştır. Ancak, İngiliz yönetiminin mali teşviklerle sulama pompaları kurması, böylece tarımın sel sularına bağımlılığını azalması ve tarım yapılabilecek toprak alanının yaklaşık %2,5 artması, Irak ekonomisi için uzun vadeli bir yarar sağlamıştır¹⁷⁶.

İngilizler, aynı zamanda, Irak'ta sahip oldukları iktisadi avantajları uzun vadelere yaymak amacıyla çok önemli iki önlem almışlardır. Birincisi, 1930'da imzalanan İngiltere-İrak Anlaşması'dır. Bu anlaşmanın amacı, Irak'ta kredi tahsis, askeri teçhizat ve uzmanlık danışmanlık konularında bir İngiliz tekeli kurmaktır. İkincisi ve daha önemlisi, Irak Petroleum Company ile imzalanan bir anlaşma ile, şirket, Akdeniz'e kadar uzanan bir petrol boru hattı inşası karşılığında, Dicle Nehri'nin doğusunda petrol arama hakkını korumuştur.

---

¹⁷⁵ Issawi, a.g.e., s.33

¹⁷⁶ Owen-Pamuk, a.g.e., s.76-77

Tablo 8: Çeşitli Meslek Gruplarına Göre Bağdat'ta Günlük Kazanç

MESLEKLER	1855	1870	1908	1911
Fırıncı	10,7-13,5	6,75-11,25	7,5-10	8-12
Marangoz	--	5-8	20-40	30-60
Bakırcı	7	11,25-22,5	15	15-20
Ayakkabıcı	16	6,75-15,75	15-20	15-20
Tenekeci	8-10,7	6,75-22,5	15-20	20-30
Tarım İşçisi	--	4,5-11,25	8-9	8-11
Duvar Ustası	10	--	18-40	30-60
Aşçı	--	--	8-16	14,5-30
Hizmetli	--	--	6-8	12-14,5
Hemşire	--	--	4-6,5	5,5-13,5

Kaynak: Charles Issawi, *The Fertile Crescent*, p.33

1932'de bağımsızlığın kazanılmasından sonra başa geçen Irak hükümeti, ilk önce, petrol ihracatından elde ettiği gelirin bir kısmını finansman olarak kullandığı, eğitim, refah düzeyinin artırılması ve tarımsal üretim alanlarında yeni programları uygulamaya koymuştur. Bununla birlikte, tapu kayıtları vergilendirme sistemini de yenilemiştir. 1920 ve 1930'larda Irak ekonomisinin durumuna ilişkin kaynak kısıtlılığına rağmen, petrol ihracatının gelirin büyük bir kısmını ve özellikle çay ve şeker gibi tüketim malları ile, bayındırlık için kullanılan elektrikli makinelerin ithalatın büyük kısmını oluşturduğu bilinmektedir. Ancak büyük miktarda petrol, su ve toprağa sahip olan Irak'ta bu kaynakları bir araya getirip sürekli bir kalkınma yaratabilecek yeterlilikte bir kurumsal yapı oluşamamıştır.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra artan petrol gelirleri Irak dinarının değerinin artmasına neden olmuş ve bu gelirlerin denetimi 1950'de kurulan ve altı Iraklı ve biri İngiliz, diğeri Amerikalı danışmandan oluşan Kalkınma Kurulu'na bırakılmıştır. Ancak siyasi ve idari destekten yoksun olan Kurul, Dicle

ve Fırat nehirlerinde su baskınlarını önlemek ve su depolamak gibi büyük projeleri kapsayan politikalarını hayata geçirmekte başarısız olmuştur. Toprak ağalarının büyük siyasi gücü göz önünde bulundurulduğunda, kapsamlı bir toprak reformunun yapılması da pek mümkün olamamıştır.

1958 ve 1968 yılları arasında dört farklı siyasi rejim tarafından yönetilen Irak, ciddi bir idari karmaşa ile karşı karşıya gelmiştir. Ancak bu 10 yıllık dönemde, üzerinde durulması gereken iki önemli girişim yapılmıştır. Bunlardan ilki; toprak mülkiyetine kesin sınırlamalar getiren ve büyük miktarda tarım arazisinin kamulaştırılmasını hedefleyen toprak reformuydu. Bu reform çabası, geliştirilerek 1966 yılında, 5,1 milyon dönüm toprak arazisinin kamulaştırılmasını ve bunun 1 milyon dönümünün dağıtılması ve 2,8 milyon dönümün ise kiraya verilmesini, bu alanların yönetimini sağlayacak 202 tane fiilen etkin ve 137 tane de kuruluş aşamasında olan kooperatifin kurulmasını sağlamıştır. İkinci büyük adım ise 30 büyük sanayi kuruluşu ile büyük banka ve sigorta şirketlerinin 1964 yılında millileştirilmesidir¹⁷⁷.

Temmuz 1968'de başa gelen Baas rejimi, sert yöntemler kullanarak her türlü muhalefeti sindirecek kurumlar kurmuştur. Yine bu dönemde, Irak uluslararası pazarda kendi petrolünü pazarlama hakkını elde ederek, petrolden elde edilen gelirlerin büyük oranda arttırılmasını sağlamıştır. Bu bağlamda, Irak yönetimi başta sanayi ve tarım olmak üzere, eğitim ve sağlık, konut ve altyapı ve savunma alanlarında dilediği kadar yatırım yapma olanağını elde etmiştir. Bu dönemde Irak'ın yıllık büyüme hızı %7,4 ile %11 arasında değişmektedir. Kişi başına düşen milli gelir ise 1950 yılında 84 Amerikan doları iken, 1979 yılında 2312 Amerikan dolarına çıkmıştır.¹⁷⁸ Ancak bu gelişmeler, 1980 İran-Irak savaşıyla gölgede kalmıştır.

Savaşın devam ettiği 1980-1988 yılları arasında Irak ekonomisine ait verilerin yetersizliğine rağmen, kişi başına düşen milli gelirden ciddi bir düşüş yaşandığı bilinmektedir. Petrol fiyatlarının düşmesi ve ülkenin petrol çıkış

---

¹⁷⁷ Owen-Pamuk, a.g.e., s.218-221

¹⁷⁸ Owen-Pamuk, a.g.e., s.224

noktalarının kapatılması ile birlikte, Irak hükümeti askeri olmayan harcamaları kısmak ve yeni kaynaklar yaratmak durumunda kalmıştır. Irak'ın 1990 yılında, Kuveyt'in tarihsel olarak Irak'ın bir parçası olduğu ve kaçak olarak petrolünü çıkardığı gerekçesi ile işgal etmiştir. ABD ve NATO'nun petrol kaynaklarının denetimini ve dolayısıyla tüm uluslararası sistemi tehdit eden Irak'a savaş açması ile Irak ekonomik ablukaya alındı ve ticaret yasağı kondu. 27 Şubat 1991'de sona eren savaş, geride felç olmuş bir ekonomi bırakmıştır.

Irak ekonomisi uygulanan ambargonun 1997 yılında BM Petrol Karşılığı Gıda, İlaç ve İnsani İhtiyaç Maddeleri Programı (MOU) kapsamında hafifletilmesi sayesinde hızlı bir büyüme sürecine girmiştir. Sağlıklı verilere ulaşılamamakla birlikte, ekonomik büyümenin 1998 yılında yüzde 13, 1999 yılında yüzde 17 dolayında olduğu bilinmektedir. Savaş ortamı Irak'ın savunma harcamalarını artırmıştır. Askeri harcamaların milli gelire oranı 1991 yılında yüzde 75'e kadar yükselmiştir. Savaş yılları boyunca, Irak savunma harcamalarını karşılamak için yoğun bir şekilde dış borçlanmaya gitmiştir. Ülkenin dış borcu 2000 yılı itibarıyla 130 milyar doları bulmuştur. Körfez krizi sonrası sanayi tesisleri büyük ölçüde zarar görmüştür. Uygulanan ambargo nedeniyle, tarım üretiminde kullanılan gübre, tarımsal ilaçlar ve çeşitli tarım aletleri ithalatı gerçekleştirilemediği için, tarımsal üretimde bir düşüş gözlenmiştir¹⁷⁹.

2003 yılındaki Amerikan müdahalesi, Saddam rejiminin yıkılması ve ülkenin Amerikan kontrolünde yeniden inşası süreci, Irak'ı sadece ekonomik değil, aynı zamanda politik ve sosyal anlamda bir karmaşanın içine sürüklemiştir.

---

¹⁷⁹ Çevrimiçi: <http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/iz.html#Econ> Erişim Tarihi: 09.05.2006

SONUÇ

İnsanoğlunun bugününün şekillenmesinde belirleyici role sahip birçok ilkin yaşandığı başka bir deyişle insanlık tarihinin dönüm noktalarının gerçekleştiği toprakları ifade etmesi nedeniyle bütün dünya için son derece büyük bir önemi haiz olan ve batıda Akdeniz kıyılarından başlayarak doğuda Fırat ve Dicle nehirlerinin döküldüğü Basra körfezine kadar uzanan bölge, Amerikalı antropolog James Henry Breasted tarafından Bereketli Hilâl olarak adlandırılmıştır. Bu adı aldığı 1916 tarihinden bu yana birçok sembolik anlam da yüklenerek bugüne kadar kullanıla gelmiştir.

Bereketli Hilâl adı, doğuda Fırat ve Dicle nehirleri ile sulanan toprakların, batıda Akdeniz'e kıyısı olması dolayısıyla hakim iklim koşullarının da etkisiyle tarıma son derece elverişli nitelikte olmasından ve batıdan doğuya uzanma biçiminin hilale benzemesinden kaynaklanmaktadır. Bereketli olması bu topraklarda yaşayan insanların, insanlık tarihinde ilk kez tarım yapmak suretiyle yiyecek üretimine başlamalarında temel faktör olmuştur.

İnsanlık tarihinin bugünkü modern yaşama ulaşıncaya kadar dört önemli dönüm noktasından geçtiği kabul edilmektedir. Bu dönüm noktalarının ilki, birçok tarihçi tarafından da belirtildiği gibi yiyecek üretimine geçilmesi yani ziraat inkılabıdır. Bu dönüm noktası, tohumların bilinçli olarak uygun topraklara ekilmesi ve ekilen toprakların yabancı otlardan arındırılarak işlenmesi ile başlamaktadır. Ziraat inkılabının sonuçlarından biri olan nüfus artışları ile birlikte yaşanan teknik gelişmeler toplumların siyasi, iktisadi ve sosyal yapılarını da etkilemiştir.

İnsanlık tarihinin ikinci büyük dönüm noktasının, uygar toplum yapısının temelini oluşturan karmaşık toplumsal örgütlenmelere geçiş olduğu kabul edilmektedir. İkinci Devrim olarak adlandırılan dönüşüm ilk devrimle birlikte yerleşik hayata geçen insanoğlunun zaman içerisinde köy topluluklarından ilk kentlere evrilmesi olarak tanımlanabilir. Tarımın başlamasıyla birlikte topraktan daha fazla verim almaya çalışan insanoğlu, bu sayede sulama sistemleri geliştirmiştir. Kentsel devrimin bu sulama sistemlerinin gerçekleştirilebilmesi için gerekli toplumsal dayanışmanın bir sonucu olarak ortaya çıktığına ilişkin yaygın bir görüşün mevcut olmasına karşın sulama sistemlerini bir şehirleşme devrimi yaratmak için fazla basit bulan görüşler de mevcuttur. Bununla birlikte toplum zamanla sosyal sınıflara ayrılmış, sabanın icadı ile birlikte artan stoklama kapasitesi ilk basit toplumsal örgütlenmelerin yerini daha karmaşık ve sınıflı toplumların almasını sağlayarak ilk devletlerin de oluşumuna önayak olmuştur.

İlk siyasi örgütlenmeler olarak ilk kent devletlerinin ortaya çıkması, insanlık tarihinin üçüncü büyük dönüm noktası olarak adlandırılmaktadır.

Dördüncü büyük dönüm noktası olarak kabul edilen olgu ise savaş arabaları ve savaş tekniklerinin geliştirilmesidir. Tarih bilimi bize, insanlık tarihinin bu dört dönüm noktasının ve bu dönüm noktalarının katalizörleri sayılabilecek önemli gelişme ve icatların Bereketli Hilâl toprakları üzerinde gerçekleştiğini söylemektedir.

Bereketli Hilâl'de uygarlığı bugünkü düzeyine ulaştırmakta son derece önemli rolleri olan önemli kent devletleri varlık göstermiştir. Tarihin başlangıcı olan Sümerler, Bereketli Hilâl'de ilk kent devletini kuran topluluk olarak tarih sahnesinde yerlerini almış yazı, din ve mimari alanlarda gösterdikleri gelişmeler ile bugün bile araştırılmaya devam edilecek ölçüde önemli bir uygarlık mirası bırakmışlardır. Sümerlerin dışında Akadlar, Hurriler, İsin ve Larsa Krallıkları, Amurrular, Asurlular ve Babilliler Bereketli Hilâl topraklarında tarihin başlangıcını yazmış topluluklardır.

Bereketli Hilâl'de devletlerin kurulması aynı zamanda egemenlik ve toprak mücadelelerinin de başlangıcını oluşturmuştur. Tarihte kurulmuş ilk devlet olma özelliği bir yana bölgede kurulan devletler tarih boyunca gerek birbirleriyle gerekse başka bölgelerden gelen istilacı topluluk ve kabilelerle sürekli bir toprak mücadelesi içine girmişlerdir. Bu nedenledir ki, Bereketli Hilâl'de egemen olan hakim güç sık sık değişmiş, bozguna uğramış bir devlet bir süre sonra bölgenin tek hakimi olma gücüne sahip olabilmıştır.

Bu durum Bereketli Hilâl'de yakın çağ tarihinde de aynen devam etmiştir. Birinci Dünya Savaşı yıllarına kadar olan dönemde neredeyse tamamı Osmanlı İmparatorluğu egemenliği altında olan bölgede barış hakim olmuştur. Çeşitli din, dil ve kültüre sahip milletler, Osmanlı'nın uyguladığı ılımlı politikalar neticesinde asırlarca huzur içerisinde yaşamışlardır. Bu durum Birinci Dünya Savaşına kadar sürmüş ve sonrasında adeta parsellenerek paylaşılmış, gerek kendi yapısı itibariyle, gerekse bilinçli göç politikaları sonucunda bugün de devam eden çok parçalı, çok kültürlü, çok uluslu, çok dinli ve birbiriyle devamlı çatışan bir yapıya bürünmüştür.

Üç büyük dinin doğduğu topraklar olması sebebiyle gerek geçmişte gerekse de günümüzde dünyanın her yanından devletlerin fetih ve işgal hedeflerine maruz kalmış olan Bereketli Hilâl, bu yönüyle de dünyanın diğer bölgeleriyle farklılık arz etmektedir. Saldırı, işgal ve fetihlere açık yapısı Bereketli Hilâl'in ekonomik açıdan bir yandan diğer Ortadoğu bölgelerine oranla ileri gitmesini sağlarken, öte yandan sık sık istilalarla bölünüp parçalanması siyasi, sosyal ve ekonomik açıdan istikrara kavuşmasının önünde son derece ciddi bir engel oluşturmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Bereketli Hilâl toprakları üzerindeki hakimiyetinin sona erdiği Birinci Dünya Savaşı sonrası, bölgenin İngiltere ve Fransa manda yönetimine girmesi ile sonuçlanan anlaşmalar yapılmış ve bu süreç sonunda yeni devletler kurulmuştur. Daha önce Suriye toprağı olarak kabul edilen Filistin, Ürdün ve Lübnan bu süreç sonucunda bağımsız birer devlet olarak varlıklarını sürdürmeye devam etmişler, ancak manda hükümetlerinin yaratmış

oldukları sömürge ekonomisi sebebiyle ekonomik açıdan son derece zor koşullar içerisinde kalmışlardır. Bununla birlikte Filistin, İngiliz hükümetinin Yahudilere tanıdığı imtiyazlar neticesinde 1948 yılında İsrail Devleti'nin kurulmasıyla bağımsızlığını tamamen yitirmiş, o tarihten bu yana savaş halinde yaşamak durumunda kalmış, dolayısıyla siyasi ve ekonomik açıdan istikrarsızlık ve savaşın ortasında varlığını sürdürmek durumunda kalmıştır.

Bereketli Hilâl'de, bugün ekonomik ve sosyal açıdan büyük bir yıkımla karşı karşıya kalan bir ülke de Irak'tır. Diktatörlük rejimi esnasında devamlı olarak savaşlarla yaşamış olan Irak, bu rejimin ABD tarafından yıkıldığı günden bu yana halen savaş halinde olup, yalnızca ekonomik açıdan değil, sosyal ve kültürel yönlerden de harap bir haldedir.

Temel gelir kaynakları arasında tarım ve petrolün bulunduğu Bereketli Hilâl toprakları sanayi alanında yeterli gelişimi gösterememiştir. Bölgede geçmişten günümüze kadar geçen dönem içinde pek çok sorunun temel kaynağı olarak görünen etnik ve dini farklılıklardan doğan çatışmalar halen devam etmektedir. Bu topraklar üzerinde belirli planları ve hedefleri olan devletler, Bereketli Hilâl'in geleceğini de kendi çıkarları doğrultusunda belirlemek kararlılığındadır.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- Antoun, Richard T. : “Ethnicity, Clientship and Class: Their Changing Meaning” **Syria: Society, Culture and Polity**, ed.by. Richard T. Antoun - Donald Quataert, New York, University of New York Press, 1991
- Biger, Gideon B. : **The Boundaries of Palestine: 1840-1947**, London, Routledge Publications, 2004
- Bottero, Jean : **Eski Yakındoğu: Sümer’den Kutsal Kitap’a**, Çev:Adnan Kahiloğulları, Pınar Güzelyürek, Lale Arslan Özcan, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, Haziran 2005
- : **Mezopotamya, Yazı, Akıl ve Tanrılar**, Çev: Mehmet Emin Özcan, Ayten Er, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, Aralık 2003
- Braidwood, Robert J. : **Tarih Öncesi İnsan**, Çev. Bilgi Altınok, 2. Baskı, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1995

- Breasted, James Henry : **Ancient Times: A History of the Early World, an Introduction to the Study of the Ancient History and the Career of the Early Man**, Boston, Taylor and Francis Publications, 2003
- Childe, Gordon Oscar : **Tarihte Neler Oldu**, Çev. Mete Tunçay-Alaeddin Şenel, 6. Baskı, İstanbul, Alan Yayınları, Temmuz 1995
- Creamer, Daniel Oscar : **Palestine; Problem and Promise: An Economic Study**, Washington DC, Public Affairs Press, 1946
- Gass,Robert R. Nathan : **Tüfek, Mikrop ve Çelik**, 13. Baskı, Ankara, Tübitak Yayınları, Eylül 2004
- Diamond, Jared : **State, Society and Land in Jordan**, Boston, Brill Publications, 2000, p.146
- Fischbach, Michael R. : **A History of the Babylonians and Assyrians**, New York, Charles Scribner's Sons, 1902
- Goodspeed, George Stephen : **Mezopotamya ve Eski Mısır; Bilim, Teknoloji, Toplumsal Yapı ve Kültür**, 1. Baskı, İstanbul, Büke Yayınları, Kasım 2002
- Gündüz, Altay : **İktisat Tarihi**, İstanbul, Acar Yayınları, 1993
- Güran, Tevfik : **History of Syria: Including Lebanon and Palestine**, New York, Macmillan Publications, 1951
- Hitti, Philip K. : **The Near East in History: A 5000 Year Story**, Princeton NJ., D. Van Nostrand Publications, 1961
-
- Issawi, Charles : **The Fertile Crescent 1800-1914: A Documentary Economic History**, New York, Oxford University Press, 1988
- Kramer, Samuel Noah : **Tarih Sümer'de Başlar, Yazılı Tarihteki Otuzdokuz İlk**, Çev:Hamide Koyukan, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2002
- Köroğlu, Kemalettin : **Eski Mezopotamya Tarihi; Başlangıcından Perslere Kadar**, 1.Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2006

- Leick, Gwendolyn : **The Babylonians: An Introduction**, London, Routledge Publications, 2003
- Lewis, Bernard : **The Shaping of the Modern Middle East**, New York, Oxford University Press, 1994
- Maisels, Charles Keith : **Uygurluğın Doğusu-Yakındoğu'da Avcılık ve Toplayıcılıktan Tarıma Kentlere ve Devlete Geçiş**, Çev. Alaeddin şenel, Ankara, İmge Yayınları, 1999
- McNeill, William H. : **Dünya Tarihi**, Çev. Alaeddin şenel, 6. Baskı, Ankara, İmge Yayınları, Kasım 2002
- Moscatti, Sabatino : **Ancient Semitic Civilizations**, Newyork, G.P. Putnam's Sons, 1957
- : **The Face of the Ancient Orient: A Panorama of Near Eastern Civilizations in Pre-Classical Times**, Chicago, Quadrangle Books, 1960.
- Owen, Roger-Pamuk, şevket : **20. Yüzyılda Ortadoğu Ekonomileri Tarihi**, Çeviri: Ayşe Edirne, İstanbul, Sabancı Üniversitesi Yayınları, Ekim 2002
- Özbek, Metin : **Dünden Bugüne İnsan**, Ankara, İmge Yayınları, Temmuz 2000
- Paton, Lewis Bayles : **The Early History of Syria and Palestine**, New York, Charles Scribner's Sons Publications, 1901
- Sicker, Martin : **The Pre-Islamic Middle East**, Westport, Praeger Publications, 2000.
- Timuçin, Afşar : **Düşünce Tarihi 1**, Genişletilmiş 4. Baskı, İstanbul, Bulut Yayınları, 2002

Makaleler

- Adams, Robert McC. : “Reflections on The Early Southern Mesopotamian Economy” in **Archaeological Perspectives on Political Economies**, Edited by: Gary M.Feinman and Linda F. Nicholas, Salt Lake City, The University of Utah Press, 2004, pp.41-59
- “Critique Of Guillermo Algaze’s ‘The Sumerian Takeoff’ in **Structure and Dynamics: A Journal of Anthropological and Related Sciences**, Volume I, Issue I, 2006, pp.1-3
- Gelvin, James L. : “The League of Nations and the Question of National Identity in the Fertile Crescent”, in **World Affairs**, Volume 158, No:1, Summer 1995, pp.35-43
- Reilly, James A. : “Damascus Merchants and Trade in the Transition to Capitalism” in **Canadian Journal of History**, XXVII, April, 1992, pp.1-27
- Scheffler, Thomas : “The Fertile Crescent, Orient, Middle East: The Changing Mental Maps of Southwest Asia”, in **European Review of History** Volume:10, No:2, 2003, pp.253-272
- Turan, Şerafettin : “Yazının Tarihsel Gelişimi” **Almanya Atatürkçü Düşünce Derneği Dergisi**, Eylül 2001, Sayı 17

İnternet Kaynakları

Çevrimiçi: <http://www.geocities.com/CapitolHill/Parliament/2587/fc.html>

Erişim tarihi: 14.03.2006

Çevrimiçi: <http://www.cc.owu.uk>

Erişim Tarihi: 14.03.2006

Çevrimiçi: <http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/iz.html#Econ>

Erişim Tarihi: 09.05.2006

Çevrimiçi: <http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/is.html#Econ>

Erişim Tarihi: 09.05.2006

Çevrimiçi <http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/jo.html#>

Erişim Tarihi: 11.05.2006

Çevrimiçi: www.igeme.org.tr/tur/yerinde/suriye/suriye1/pdf.

Erişim Tarihi, 11.05.2006

Çevrimiçi: www.mesopotamia.co.uk

Erişim tarihi: 12.05.2006

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
ORTADOĞU ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
ORTADOĞU İKTİSADI ANABİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

TARİHTEN GÜNÜMÜZE KADAR BEREKETLİ HİLAL'DE
SOSYO-EKONOMİK YAPI

Arzu ÖTÜMLÜ

20030011

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Tiğınçe OKTAR

İstanbul 2006

